

Sosyal Hakların Direnişinde Yargıya Düşen Rol: Zorluklar ve İmkanlar Üzerine Bir İnceleme

*Serkan Yolcu**

İÇİNDEKİLER

Giriş.....	1
I. Sosyal Haklar Gerçeği: Bir Açmazın Anatomisi.....	2
A. Pandeminin Hatırlattığı Soru: Sosyal Devlet Nerede?.....	2
B. Türkiye'nin Sorunu: Haklar v. Hayırseverlik.....	6
II. Sosyal Hakların Yargısal Denetimi: Mahkemelerin İmkanları.....	15
A. Mahkemelerin En Etkili Gücü: Giderim.....	19
B. Anayasa Mahkemesi İçin Bir Yol Haritası.....	23
Sonuç.....	30

* Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi (e-posta: serkan.yolcu@bilkent.edu.tr)

Giriş

Hukukun sosyal eşitsizlikleri gidermekteki rolü bugünün sorunu değildir. Uzun zaman önce Avrupa’da yeşeren yeni sosyal sınıfların maruz kaldıkları sosyal eşitsizlikleri törpüleme isteği sosyal hakların giderek artan bir hızla bir hukuk enstrümanı haline gelmesi ile sonuçlanmıştır. Sanayi devriminin ortaya çıkardığı insanlık dışı çalışma koşullarının tetikleyicisi olduğu toplumsal hareketler, sosyal eşitsizliğin giderilmesinde devlete biçilen rolün ilk provalarıydı. Sonuçta ortaya çıkan tablo sosyal sınıfların verdiği yoğun bir mücadelenin sonucuydu. Öyleyse birey zora düştüğünde devletin “güçsüzleri güçlüler karşısında koruma” mekanizmasının işlemeye başlaması durduk yere değil, türlü mücadelelerin sonucudur.¹

Sosyal hakların hukuksal statüsünün son yıllarda akademik çevrelerde giderek daha fazla eleştiriye maruz kaldığı gözlemlenmektedir. Diğer yandan ise hukuksal araştırmalarda artık referans eserler haline gelen bir el kitabı serisinin sosyal haklara özgülünmüş bir cildinin yayınlanmış olması bir o kadar umut vericidir.² Nihayet Türkçe literatürde ise sosyal haklar üzerine son iki yılda artan bir ilgi de görülmektedir.³ Kuşkusuz bu ilgi sevindiricidir. Ancak mevcut literatür hala sosyal hakları yargısal korunmasında yargıya düşen rol sorunu üzerine yeniden düşünmeyi mecbur kılıyor. Bu çalışmanın amacı her iki yönde ortaya çıkan tabloyu açıklayıp, sosyal hakların başka bir şey değil *hak* olduğunu ve yargıçların bu hakları korumak için sanılandan daha fazla imkana sahip olduğunu izah etmektir. Özel olarak ise çalışma Türk Anayasa Mahkemesinin sosyal hakları bireysel başvurunun konusu yapmamak yönündeki direncini kırmak için ne gibi bir çözüm üretilebileceğini tartışmaktadır. Çalışma AYM’nin elinde sosyal hakları “bireysel başvuru” yoluyla koruyabilmesi için imkan olduğunu ancak bunun kullanılabilmesi bir farkındalığın gerektiğini iddia etmektedir. Bu çalışma böylesi bir farkındalığa kapı aralamak için kaleme alınmıştır.

¹ Bu ön tespitin detayları ile ilgili Türkçe yazılmış eşsiz bir analiz için bkz. *Tanör, Bülent: Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul: May Yayınları, 1978.

² *Langford, Malcolm & Young, Katharine G. (ed.): The Oxford Handbook of Economic and Social Rights*, Oxford University Press, 2022, <https://academic.oup.com/edited-volume/44323>

³ *Şirin, Tolga & Armutçuoğlu, Can Yalçın (Haz.), Sosyal Haklar*, Tekin Yayınevi 2023; *Doğan, Bayram: “Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı”*, Selçuk Üniversitesi HFD, C. 31, S. 3, 2023, s. 1321-1356; *Kethüda, Enes: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Sosyal Haklar*, Adalet, 2024; *Kethüda, Enes: “Sosyal Güvenlik Hakkının Bireysel Başvuru Yoluna Konu Edilebilirliği”*, TBB Dergisi, Sayı 173, 2024, s. 95-155; *Yazıcıoğlu, İsmail: “Sağlık Hizmetlerinin Finansmanında Devletin Mali Yükümlülüğünün Anayasal Çerçevesi”*, Selçuk Üniversitesi HFD, C. 32, S. 3, 2024, s. 1571-1609; *Bulut, Nihat: “Sosyal Hakların Anayasa Mahkemesi Tarafından Bireysel Başvuru Yoluyla Korunabilme İmkânı: İnsan Haklarının Bütünlüğü İlkesi Çerçevesinde Bir İnceleme”*, Anayasa Yargısı, C: 41, S: 2, 2024, ss. 1–51; *Türkölmez, İlknur Rabia: Yargısal Tutum: Anayasa Mahkemesi’nin Sosyal ve Ekonomik Hak Kararları Üzerinden Bir İnceleme*, On İki Levha, 2025; *Öztaban, Pınar: “2577 Sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 10. Maddesi Kapsamında Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği”*, Sakarya Üniversitesi HFD 13/2, 2025, s. 493-513.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci başlıkta sosyal hakların niteliği ve önemi hatırlatılacak, bunların içine düştüğü temel açmaz resmedebilmek için önce pandemi süresince alınan ve/veya alınmayan kimi tedbirlerin ardından da çocukların eğitim hakkı sorununun 1982 Anayasasının çizdiği özgürleştirme çerçevesi içinde bir okuması yapılacaktır. İkinci başlıkta ise sosyal hakların yargısal korunması sorununa dair güncel araştırmalar ışığında bir analiz yapılacaktır. Burada önce sosyal hakların yargısal denetiminde *giderim* odaklı bir yöntemin tercih edilmesi önerilecektir. Ardından AYM'nin bireysel başvuru içtihadının sosyal haklara göz kırpan yönü, dünyadaki yargısal eğilim ışığında değerlendirilecektir. Sonuç olarak (i) sosyal hakların devletin gönlünden kopan bir *lütuf* değil, devletten talep edilebilir anayasal güvenceler olduğunun içselleştirilmesi ve (ii) giderim odaklı bir yol tercih edilerek anayasa yargısında sosyal hakları ciddiye alabilmek için bir kanal açmanın sosyal hakların direnişi için hayati bir öneme sahip olduğu iddia edilecektir.

I. SOSYAL HAKLAR GERÇEĞİ: BİR AÇMAZIN ANATOMİSİ

Bu başlık sosyal hakların karşı karşıya kaldığı zorlukları açıklayarak bu hakların *lütuf* olmadığını vurgulamaktadır. Bunun için önce korona virüs pandemisi döneminde karşımıza çıkan sosyal sorunlar bağlamda Türkiye’de yaşanan hukuksal gelişmelerin bir boyutuna değinmektedir. Ardından Türkiye’nin en güncel sosyal hak sorunlarından birinin -devlet okullarında eğitim gören çocukların beslenme hakkı- gerçekleştirilememesinin yakılarını tartışmaktadır. Sonuçta boğuştuğu büyük açmazı resmederek sosyal hakların yaşadığı zorluklara karşı direnişinin gereğini izah etmektedir.

A) Pandeminin Hatırlattığı Soru: Sosyal Devlet Nerede?

Sosyal hakların doğuşunu tetikleyen sosyal eşitlik sorunu, 2020’de küresel ölçekte yeniden belirdi. Çünkü korona virüs (Covid-19) pandemisi ile birlikte sosyal hakların gerçekleşmesine duyulan ihtiyaç öyle çarpıcı bir biçimde belirdi ki, birey haklarının kategorileştirilmek suretiyle kimilerinin ötekileştirilmesinin yanlışlığı acı bir deneyimle sınanmış oldu. Başka bir ifadeyle yıllar evvel vurgulandığı gibi sosyal hakların insan haklarının geri kalanından “ne daha az gerekli ne de daha az değerli olmadığı” sağlaması yapılmış oldu.⁴

Korona virüsün yol açtığı sosyal ve ekonomik tahribat, bir bakıma tarihin tekerrürü olarak görülebilir. On dördüncü yüzyılda kara veba dünya nüfusunun yaklaşık üçte birinin ölümüne

⁴ Algan, Bülent: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara: Seçkin, 2007, s. 7

yol açmıştı. Yedi yüz yıl sonra patlak veren bir pandemi, dünyanın bu defa muazzam boyutta bir ekonomik yıkımla karşı karşıya kaldığının göstergesidir. Tahminler korona virüs pandemisinin 10 trilyon doların üzerinde bir maliyetinin olacağı yönündedir. Buna bağlı olarak pandeminin yol açacağı bu ekonomik yoksunluk yüzünden, on milyondan fazla insanın yoksulluk içine düştüğü tahmin edilmektedir.⁵

Pandeminin yarattığı sosyal yıkımın hukukun çeşitli alanlarında derin etkileri oldu. Krizin en belirgin etkilerinden biri çalışma hayatında ve bireylerin gelirlerinde görülmüştür. Gerçekten de krizin ilk etkileri işsizlik oranının artması buna karşın sosyal güvenlik desteklerinin azalması olmuştur. Oysa anayasalar hemen her yerde devletin yoksulluğa düşeni desteklemesi yönünde düzenlemeler içermektedir. Bu bakımdan deyim yerindeyse pandemi sosyal hakların gerçekleşmesinin test edilebildiği bir simülasyon yaratmıştır. Çünkü sosyal güvenlik kaynaklarının dağıtılmasının ne derece hassas bir sorun olduğunu, küresel bir sağlık krizinin sosyal ve ekonomik yankıları hak süjelerinin muhatap olduğu kırılganlıkları ve eşitsizlikleri pekiştirebileceğini ve derinleştirebileceğini çarpıcı biçimde göstermiştir.⁶ Bu bağlamda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) pandemi döneminin küresel ölçekte sosyal güvenlik analizini yaptığı dünya sosyal koruma raporu çarpıcı veriler sunmaktadır. Bir insan hakkı olarak sosyal koruma veya sosyal güvenlik, yaşam döngüsü boyunca yoksulluğu, kırılganlığı ve sosyal dışlanmayı azaltmak ve önlemek için tasarlanmış politikalar ve programlar dizisi olarak tanımlanmaktadır. Bu bakımdan raporun ortaya koyduğu tespitler dikkat çekicidir. Covid-19 pandemisi, tüm ülkelerde derinlere yerleşmiş eşitsizlikleri ve sosyal koruma programlarının kapsamlılığı ve yeterliliği açısından önemli boşlukları ortaya çıkarmıştır.⁷

Pandeminin yol açtığı sosyal eşitsizlik sorunu hemen her ülkenin bir yol ayrımı ile karşı karşıya kalmasını beraberinde getirmiştir. Ülkeler çeşitli sosyal güvenlik tedbirleri ile pandemi mücadelesini sürdürmeye çalışırken, sosyal koruma tedbirlerinin yeterliliği ve sürdürülebilirliği öne çıkmaktadır. Kapsayıcı ve hak temelli olmayan sosyal yardımların bu yol ayrımından olumlu bir sonuca ulaşması gerçekçi değildir. Bu bakımdan Covid-19'a karşı verilen mücadele birçok ülkede bu yanıt ne sürdürülebilir ne de yeterli oldu. Sadece birkaç ay süren kısa vadeli

⁵ Ahmed, Faheem et al: "Why inequality could spread COVID-19", The Lancet Public Health, Vol 5, No 5, April 2020.

⁶ Mukherjee, Gaurav: "Guest Editor's Introduction: Social Rights and Covid-19", IACL-IADC Blog (12 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/12/guest-editors-introduction-iacls-research-group-on-social-rights> (erişim: Şubat 2022).

⁷ International Labour Office: World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads – in Pursuit of a Better Future, Geneva: ILO, 2021, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_817572.pdf

önlemler sona erdi ve bunların fayda düzeyleri genellikle yeterli bir yaşam standardı sağlamak için çok düşük kaldı. Dolayısıyla bu önlemler tam bir iyileşme için yalnızca sınırlı bir destek sağlayarak birçok insanı son derece savunmasız bırakmıştır.⁸

Bu bakımdan pandeminin hatırlattığı en önemli sorunlardan biri sosyal hakların daha etkin bir rol oynamasını sağlayacak biçimde ‘aktive edilmesi’ ile ilgilidir ki bu sosyal hakların icra edilmesinden daha aşkın bir anlayış gerektirir.⁹ Bu bakımdan sosyal hakların gerçeğe dönüşmesi ile diğer başka hakların gerçekleşmesi açısından bir fark olduğu söylenemez. Çünkü hakların anayasallaşması bunların otomatik olarak gerçeğe dönüşeceği anlamına gelmez. Hakların gerçek bir sonuç yaratabilmesi için başka faktörlerin de işlemesi gerekir. Nitekim genel olarak anayasal hakların varlığının devletin yurttaşları haklarından mahrum bırakmasını engellemeyeceği, bir temel hakkın anayasa kuralı haline gelmesinin onu her derde deva bir ilaca dönüştürmeyeceği belirtilmektedir. Siyasi iktidar anayasal korumayı aşındırmakta kararlı olduğunda genellikle bunda başarılı olduğu belirtilmektedir.¹⁰

Sosyal haklar söz konusu olduğunda bunların gerçek etkisinin görülmesi ancak devletin bir edimi ile mümkün olur. Başka bir ifade ile sosyal hakların gerçekleşebilmesi maliyetlidir. Bu ise çetrefilli bir iştir, çünkü sosyal hakların anayasal koruma altına alınmasının sonucu bunlara yönelik kaynakların (sosyal harcamaların) yer değiştirmesidir. Yani sosyal haklar kaynakların yeniden dağıtılmasını gerektirir. Bu dağıtım ise sosyal eşitsizlik hatlarını kapatmaya yönelik olmalıdır. Aksi halde kaynakların yer değiştirmesinin bir anlamı kalmayacaktır. Bunu temin etmenin esas yolu ise yargısal denetimdir.¹¹

Ancak çoğu zaman sosyal hakların gerçekleşmesi sorunları yargısal denetim aşamasına ulaşmadan sonuçsuz kalmaktadır. Çünkü ihtiyaçların giderilmesi devlet organlarının eyleme geçmesine bağlıdır. Öyleyse anayasal sosyal hakların gerçekleştirilebilmesi hak temelli bir anlayışın devlet yönetimine hâkim olmasını gerektirir. Siyasal karar alma mekanizmalarının sosyal eşitsizlik sorunları çözmek için hakların dilini kullanmak yerine başka kaygılarla hareket etmesi halinde, devletin sosyal haklarla ilişkisi bir gölge oyununa benzeyecektir. Nitekim tüm

⁸ World Social Protection Report 2020–22, s. 29.

⁹ O’Cinneide, Colm: “The Marginalization of Socio-Economic Rights”, IACL-AIDC Blog (21 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/21/the-marginalization-of-socio-economic-rights-i>

¹⁰ Chilton, Adam & Versteeg, Mila: How Constitutional Rights Matter, Oxford University Press, 2020, s. 7

¹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yolcu, Serkan: Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Ankara: Seçkin, 2018.

mevcut hukuksal retoriğe rağmen, sosyal haklara yönelik taahhütlerin devletin eylemi üzerinde özellikle Küresel Kuzey'de asgari bir etkisinin olduğu görülmektedir.¹²

Bu bağlamda yakın tarihli bir araştırmada sosyal haklar ile devletin eylemi arasındaki ilişkiyi ölçmek için anayasal haklar ile sosyal harcama miktarı arasındaki örüntü incelenmiştir. Buna göre eğitim ve sağlık gibi sosyal hakların anayasallaşmasının bu alanlardaki sosyal harcamaların artmasına yol açmadığı ileri sürülmektedir. Sosyal hakların icrasının zorluğunu ele alan bu araştırmada sosyal harcamalar sosyal hakların (eğitim ve sağlık) gerçekleştirilmesinin önemli bir koşulu olarak ele alınmış ve sosyal haklar ile sosyal harcama arasındaki ilişki ampirik olarak analiz edilmiştir. Buna göre eğitim ve sağlık haklarının anayasallaşması bu alanlardaki sosyal harcamaların artmasına yol açmamaktadır.¹³

Bu tespit incelemenin yapıldığı sınırlı koşullar altında doğru olsa bile bir başka paradoksu beraberinde getirmektedir. Şöyle ki: eğitim ve sağlık haklarına yönelik araştırmada sosyal harcamalar ile sosyal hakların gerçekleşmesi arasında bir korelasyon olduğu kabul edilmektedir. Yani sosyal hakların anayasa normu olarak gerçekten bir sonuç doğurup doğurmadığının, düzenlediği alanlardaki sosyal harcamaların artışı ile ölçülebileceği varsayılmaktadır. Oysa sosyal harcamalardaki değişim, her zaman anayasanın öngördüğü normatif korumaya yönelik olamayabilir. Yani sosyal harcamaların artması ya da azalması tek başına sosyal hakların gerçekleşmesinin ya da bunun tersinin göstergesi olmayabilir. Çünkü sosyal hakların gerçekleşmesi *sosyal eşitsizliklerin törpülenmesi* gayesine yönelik olduğu sürece mümkündür. Bu törpüleme bir bağış, ihsan ya da lütuf niteliğinde olduğu sürece maddi olarak ölçülebilen harcama esasen sosyal hakların gerçekleşmesine özgülenmemiş demektir. Dolayısıyla sosyal harcamalardaki değişim sosyal hakların gerçekleşmesinin ölçülmesinde bir gösterge olarak kabul edilebilirse de tek gösterge olarak görülemez.

Bu durum Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler bakımından ayrıca önemlidir. Zira Türkiye’de sosyal koruma harcamaları içinde en büyük pay *sigorta* ve *emeklilik* ödemelerininidir. Bunu *sağlık* harcamaları takip etmektedir. Sosyal korumanın en düşük kalemi sosyal yardımlardır. Sosyal koruma harcamalarının toplam miktarı yıllar içinde artış göstermekteyse de bu miktarın Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) içindeki oranı aynı doğrultuda artmamıştır.¹⁴ Nitekim Son veriye göre 2011’de 171 milyar TL olan toplam sosyal koruma harcaması 2020’de 655 milyar

¹² O’Cinneide, The Marginalization.

¹³ Chilton & Versteeg, s. 169-171

¹⁴ *Kamu Harcamalarını İzleme Platformu: Kamu Sosyal Koruma Harcamaları*, <https://www.kahip.org/wp-content/uploads/2018/03/SOSYAL-KORUMA-INFOGRAFIK.pdf> (erişim: Mart 2022)

TL'ye, 2022'de 1 trilyon 291 milyar TL'ye, nihayet 2023'te ise eşi benzeri görülmemiş bir artışla -bir önceki yıla göre %108 artış göstererek- 2 trilyon 693 milyar 497 milyon TL'ye yükselmiştir.¹⁵ Buna karşın aynı dönemde sosyal koruma harcamalarının GSYH içindeki payında (%13) kayda değer bir değişiklik olmadığı görülmektedir.¹⁶ Zira 2012 yılında %13,41 olan oran 2020'de aynı kalmıştır. Sosyal koruma harcamalarının GSYH içindeki payı 2023 yılında ise 2020'nin gerisine düşerek %10,1 olmuştur. Dolayısıyla harcanan miktar artsa da kaynak içindeki oran azalmıştır.¹⁷

Öte yandan 2023 verilerine göre sosyal koruma harcamalarının en büyük kalemi (%43,6) emekliler/yaşlılar için yapılan harcamalardır. İkinci en yüksek harcama kalemi ise hastalık/sağlık (%30) harcamalarıdır. Bunlar ise esasen hem çalışan hem de işverenin yüklendiği primler karşılığında sağlanan hizmetlerdir. Buna karşın işsizlik kalemine harcanan miktarın toplam harcama içindeki oranına bakıldığında çok ilginç bir tablo ile karşılaşmaktayız. İşsizlik kalemi 2020'de toplam harcamanın %6,8'ini meydana getirmekteyken, sosyal koruma harcamalarının zirveye ulaştığı 2023'te bu oran 0,9'a gerilemiştir.¹⁸ Öte yandan 2020'de sosyal koruma gelirlerinin %40,3'ünü devlet katkıları meydana getirmekteyken, 2023'te devletin katkısı neredeyse aynı (%39,6) kalmıştır. Dolayısıyla daha çok sosyal koruma harcaması yapıldığı verisi, devletin sosyal hakları korumak için harcamasını arttırdığı anlamına gelmemektedir. Daha çok harcayan işveren ve çalışanlardır. Başka bir ifadeyle artan sosyal harcamanın sosyal eşitsizlikler nedeniyle temel ihtiyaçlarından mahrum kalanlar lehine bir gelişme olarak okunması gerçekçi değildir.

B) Türkiye'nin Sorunu: Haklar v. Hayırseverlik

Türkiye'deki sosyal haklar sorununun özü, hukuk düzenimizde sosyal yardımların hakların mı yoksa hayırseverliğin mi gereği olduğunun sorgulanmasını gerektirmektedir. Bir araştırmada vurgulandığı gibi Türkiye'nin sosyal yardım rejiminin bir niteliğinin sosyal yardımların kurumsallaşamaması sorunudur. Öyle ki sosyal yardımın sosyal hak olarak sağlanma derecesi, programlar arasında oldukça eşitsizdir. Bazı programlar sosyal yardım için sosyal bir *hak*

¹⁵ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2023-53560>

¹⁶ Bu oran Türkiye'nin OECD ülkeleri arasındaki sıralamanın sonlarında yer almasına yol açmaktadır. 2019 verisine göre Türkiye'nin %12'lik oranı 38 ülke içinde en düşük üçüncü orandır. (<https://www.oecd.org/social/expenditure.htm>) Buna karşın Türkiye yine OECD verilerine göre gelir eşitsizliğinde ise üst sıralarda yer almaktadır. (<https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>)

¹⁷ TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri 2000-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2000-2022-53834> (erişim: Ekim 20225)

¹⁸ TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2023-53560> (erişim: Ekim 20225)

sağlıyor olarak görülebilirken, diğerleri devlet tarafından sağlanan *hayır işleri* olarak anlaşılmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla Türkiye sosyal devletinin derin ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi bağlamındaki temel sorunu, sosyal hakları talep edilebilen *anayasal haklar* olarak değil, devletin “gönlünden kopan” bir *bağış* olarak kavrama alışkanlığından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin temel hak normu ile hayırseverlik arasında sıkışıp kalan sosyal haklar açmazını resmetmek için önce pandemi döneminde kişilerin düştükleri ekonomik zorluk karşısında 1982 Anayasasının çizdiği normatif çerçeveyi hatırlatmak ardından ise gelişme çağındaki çocuklara devlet okullarında yeterli beslenme sağlamanın devletin bir yükümlülüğü olduğunu hatırlatmak yararlı olabilir.

Sosyal haklar kısaca devletin herkese “insan onuruna yaraşır” bir yaşam sürdürebilmesi için destek vermesini ifade eder. Türkiye Cumhuriyeti, doğuştan, sosyal bir devlettir. Ancak yüz yaşındaki Türkiye Cumhuriyeti’nin muazzam birikimi karşısında onun sosyal yönünün önlenemez bir erozyon yaşadığı gözlemlenmektedir.²⁰ Bu bakımdan Cumhuriyetin nitelikleri arasında sosyal devleti değiştirilemez kılan 1982 Anayasası devlete sosyal eşitsizlikleri her halükârda gidermesini, yani anayasal organlara *hayırsever* olmalarını değil, güvence altına aldığı *temel hakların gereğini* yerine getirmelerini etmektedir. Bir başka ifade ile 1982 Anayasası devlete *hayırseverlik* temennisinde bulunmuyor, onu bireyi içinde düşebileceği muhtemel her zorluk karşısında *haklarını* kullanmasını sağlamasını emrediyor. Bunun aksine ulaşmak dürüst bir anayasa yorumu ile mümkün değildir.

Bu iddia Türk hukukunda her şeyden önce 1982 Anayasasının 5’inci maddesinin bir sonucudur. Devletin temel amaç ve görevlerini sayan bu hüküm devletin görevinin “*kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak*” olduğunu beyan etmektedir. Bu hüküm devlete sosyal hakları gerçekleştirme direktifi veren anayasanın *özgürleştirme* normudur. Bu bakımdan 5’inci maddenin gereğinin devletin istediği zaman görmezden gelebileceği bir tercih değil, her daim gerçekleştirilmesi gereken *sürekli* bir yükümlülük olduğu dikkat çekmektedir. Elbette 5’inci maddenin lafzının devletin özgürleştirme ödevini -1961 Anayasasına kıyasla- çekingen

¹⁹ Öktem, Kerem Gabriel: “Turkey’s Social Assistance Regime in Comparative Perspective: History, Administrative Structure, Programmes and Institutional Characteristics”, How “social” is Turkey? Working Paper No. 1, s. 63, https://www.blickwechsel-tuerkei.de/download/Forschungsergebnisse/How_Social_is_Turkey/Working-Paper-I.pdf (erişim: Mart 2022).

²⁰ Yolcu, Serkan: “Bir Cumhuriyet Unsuru Olarak Sosyal Devlet: Sosyal Hakların Erozyonu Ekseninde Bir İnceleme”, Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk & Fatmagül Yazıcı (ed.), Cumhuriyetin 100. Yılında Anayasa Hukuku Tartışmaları, İstanbul: On İki Levha, 2024, s. 395-427

bir ifade ile düzenlediği doğrudur. Buna karşın kuralın normatif sonucunun, kuralın lafzından ziyade ona verilen anlam ile ortaya çıkacağı da bir gerçektir.

Türkiye’de sosyal haklar ve devletin yükümlülükleri arasındaki bağlantının normatif temeli üzerinde nadiren durulmaktadır. Bunda anayasanın özgürleştirme normuna (m. 5) hak ettiği akademik ilginin gösterilmemiş olmasının etkisi yadsınamaz.²¹ Oysa Anayasa m. 5, başka hiçbir kural olmasaydı bile Türk hukuk düzeninde devletin sosyal hakları gerçekleştirme yükümlülüğünü harekete geçirmek için tek başına yeterli görülebilir. Zira hüküm ile devlete verilen direktif “berraktır” ve anayasanın devletin niteliklerini sayan “genel esaslar” kısmında yer alması dolayısıyla bu hüküm, sosyal hukuk devleti ilkesi ile aynı normatif değere sahiptir.²²

Öte yandan 1982 Anayasası sosyal hakları geniş bir katalog halinde (m. 41-65) ayrıca düzenlemektedir. Dolayısıyla hukukumuzda sosyal hakların gerçekleştirilmesi açısından bir normatif eksik söz konusu değildir. Bir başka ifadeyle Türkiye’de sağlık, eğitim, konut ve çalışma gibi konularda yaşanan sosyal eşitsizlik girdabının önlenmesi ve giderilmesi anayasa tarafından zaten emredilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de problem bunun devletin bir *ödevi* olarak değil, vatandaşına ihsan ettiği bir *lütuf* olarak kavramsallaştırılmasıdır. Yani Türkiye’de sosyal devletin temel paradoksu, sosyal devletin bireyin muhtaç olduğu sosyal yardımları *lütufeden* devlet olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Haklar kuramı açısından bir sosyal yardım ya haktır ya değildir, ikisinin arasında bir orta yol yoktur. Hak olmayan bir şeyin devlete bir ödev yüklemesi ise beklenemez. Sosyal yardımlar devlet bütçesinden karşılanmak suretiyle devlet için bir *yükümlülük*, birey için bir *hak* niteliğine bürünür. Yoksulluk ile mücadelede bireyin yalnız bırakılmaması elbette devletin ödevidir. Aksi halde sosyal yardım *hak* olmaktan çıkıp *ihsana* dönüşürken, “hakkın yarattığı sorumlu kurum/örgüt (devlet) yerine yardımsever bireyler, sivil toplum örgütleri hatta hayırsever devlet çıkmaktadır.”²³ Anayasanın 2’nci maddesinde zikredilen *sosyal devletin* bu son türden bir yapı olmadığına tereddüt olmasa gerek.

²¹ Bir istisna için bkz. *Akad, Mehmet*: “1982 Anayasasının 5. Maddesi Üzerine Bir Karşılaştırma ve İnceleme Denemesi”, *Adalet Dergisi*, Cilt 2, 1990, s. 51-63. Bu düzenleme, anayasanın temel hak ve hürriyetler faslının özüne teşmil edecek niteliktedir. AYM kararlarında bir ölçü norm olarak kullanılmakla birlikte, Türkiye’de anayasal hakların korunması sorunun odağına bir türlü yerleşmemiştir.

²² *Akad*, s. 51-63.

²³ *Şiriner Ömver, Makbule/Kanbak, Ayşegül/Pınarcıoğlu, Nihal Şirin*: “Sosyal Hak mı? Sosyal Yardım Mı?”, Kuvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal ve Yeliz Şanlı Atay (ed.), *Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar*, Ankara: TODAİE, 2014, s. 171.

Çeşitli sebeplerle yaşamını sürdürmek için gereken temel ihtiyaçlarından mahrum kalan bireyin mahrumiyetini gidermek devletin görevidir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi bu yorumun AYM tarafından güçlü bir tavırla benimsenmesi ile mümkün olabilir. Oysa AYM'nin konu sosyal haklar olduğunda tutuk tavrını aşamadığı görülmektedir. Sosyal hakların gerçekleştirilmesinde Mahkeme içtihadında Anayasa m. 65 sürekli bir kalkan olarak kullanılmaya devam etmektedir.²⁴ Sosyal hakların gerçekleştirilmesi bir sosyal politika tercihi değil, hukukun gereğinin yerine getirilmesidir. Dolayısıyla devletin bu görevinden imtina etmesi *hukuken* mümkün değildir. Sosyal hakların maliyetli olduğu doğrudur, ancak devletin kaynaklarını doğru harcaması ve gerekli tedbiri alması bu maliyetin karşılanabilir olmasını sağlar.

Pandeminin insan haklarına etkisi ile ilgili verilere göre Türkiye'nin bu süreçteki temel haklar performansı *düşük* seviyededir. Bu veri adalete erişim, kişi hakları ve sosyal haklar başlıklarını ayrıca değerlendirmektedir. Buna göre Türkiye sosyal haklar bakımından pandemide “endişe verici” bir gelişme göstermiştir. Buna göre sosyal haklar bağlamında Türkiye'nin pandemi ile mücadelesi orantısız, gereksiz veya belirsiz olduğu için insan haklarını ihlal eden COVID-19 ile ilgili önlemler veya gelişmeler olarak nitelendirilmektedir.²⁵ Ulusal gelişmeler ise bu tabloyu maalesef pekiştirecek niteliktedir. Adalet Bakanlığı tarafından açıklanan *İnsan Hakları Eylem Planı* sosyal hakların açmazını çarpıcı biçimde resmetmektedir. Şöyle ki: eylem planında *sosyal haklar* ifadesi tek bir yerde geçmektedir: “Sosyal haklar kategorisinde yer alan sağlık hakkı, doğrudan yaşam hakkı ile ilişkili bir hak türüdür.” Ne yazık ki bu ifadenin bir temenniden öteye gidemediği görülmektedir. Çünkü eylem planında sosyal hak düzenlemelerine yer verilmemiştir.²⁶ İnsan hakları lehine bir eylem hukukun normatif sonuç bağladığı temel enstrüman olan *hak* odaklı olmadığında geriye kalan bir niyetler yığını olmaktadır.

Bu bağlamda önemli olan devletin ekonomik kaynakları ile bireyin bu kaynaklar sayesinde gerçekleşebilecek anayasal hakları arasındaki dengenin şaşmamasıdır. Bu denge ancak hakların dilinin devletin tüm eylem ve işlemlerine teşmil edebilmesi ile mümkün olabilir. Bu bakımdan sosyal hakların dili, devletlerin yeterli eğitim, sağlık ve çalışanların koruması dâhil olmak üzere sosyal ve ekonomik alanda insan onuruna yaraşır koşulları sağlamaktan sorumlu olduğunu teyit eder. Yani sosyal hakların anayasallaşması devletin bu tür haklara saygı göstermeyi taahhüt

²⁴ Ayrıntılı bilgi ve analiz için bkz. *Yolcu*, Anayasa Yargısında, s. 315-385.

²⁵ <https://www.idea.int/gsod-indices/#!/indices/countries-regions-profile?rsc=%5B640%5D&covid19=1> (erişim 17 Mayıs 2021)

²⁶ <https://rayp.adalet.gov.tr/resimler/1/dosya/insan-haklari-ep02-03-202115-14.pdf>.

etmesine yol açar. Böylece sosyal haklar, devletin reddedemeyeceği temel ihtiyaçların devlet tarafından sağlanmasının yeterliliğini gözden geçirmek için bir kıyaslama sağlar.²⁷

Sosyal haklar bir kez anayasaya girdiği anda *temel hak* niteliği kazanır. Bunu başka bir şeye büründürmeye çabalamak anayasal hakların içini boşaltma tehlikesi taşır. Bu gerçek Türkiye'nin sosyal haklar sorununu analiz etmenin ilk ve en önemli koşulu olarak kabul edilmelidir. Bu bağlamda pandemi döneminden bir örnek bu iddiayı pekiştirici olacaktır. Pandemi esnasında (Mayıs 2021) devlet tarafından ekonomik olarak olumsuz etkilenen esnafa “hibe” ödemelerinin yapılacağı, bazı işletmelere bir defaya mahsus 5 bin TL, diğer bazı işletmelere bir defaya mahsus 3 bin TL ödeme yapılacağı, toplamda 4 milyar 622 milyon liralık bir destek verileceği duyurulmuştur.²⁸ 21 Mayıs 2021 günü Resmî Gazetede yayınlanan 3998 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile bu hibe yardımının detayları belirlenmiştir. Karar, esnaf ve sanatkârlar ile gerçek kişi tacirlere korona virüs pandemisi nedeniyle verilecek “hibe” desteğini düzenlemektedir. Buna göre bu hibe “karşılıksız desteği” ifade etmektedir ve tek seferde ödenecek 3 bin ya da 5 bin TL tutarında bir bedelden ibarettir. Söz konusu hibe için e-devlet üzerinden başvuru yapılması duyurulmuştur.²⁹ Bu tutarın devamının gelip gelmeyeceği, kendi kusurları olmaksızın destekten yararlanamayanların akıbeti ya da desteğin görülen zararın devam etmesi halinde yenilenmesi ihtimaline ilişkin kararda hiçbir ifade yer almamaktadır.

Bu ilk bakışta devletin sosyal yardım ödevi bakımından olumlu bir adım gibi gözükmektedir. Ancak sorun şurada: hibenin sözcük anlamı *bağış* demektir. Bağış ise tek yanlı bir iradenin ürünüdür. Dolayısıyla devletin sosyal yardımı bahşetmesi, söz konusu ekonomik varlığın bir *hak* değil bir *lütuf* olarak telakki edildiğinin göstergesidir. Bu ise anayasal hakların yerini hayırseverliğin almasının bir göstergesidir. Oysa sosyal yardımlar anayasamıza göre devletin ödevi, bireyin ise hakkıdır. Sosyal devlet bağış yapmaz, sosyal eşitsizlikleri planlı ve sürekli biçimde gidermek için bireylerin temel haklarının gereğini yerine getirir. Bu yönüyle bu parasal değer, yurttaşlar için devletin gönlünden kopan bir *ihsan*, bir diğer ifadeyle bir *lütuf* görüntüsündedir. Oysa devlet bir hayır kurumu olmadığı gibi, emeği ile hayatını devam ettiren birey bir hayırseverin lütfuna mazhar olmayı bekliyor olamaz. Sosyal devlet bireyi özgürleştirdiği ölçüde fonksiyonunu yerine getirir. Yıllar evvel Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi, “devletin özgürleştirme ödevi gereği kişiye vereceği destek ne bir bahşış ne de

²⁷ O’Cinneide, Colm: “The Political and Legal Activation of Socio-Economic Rights” IACL-AIDC Blog (26 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/26/the-political-and-legal-activation-of-socio-economic-rights-ii>

²⁸ <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-57152955>

²⁹ <https://ticaret.gov.tr/haberler/esnafa-hibe-desteginde-basvuru-suresi-uzatildi>

bir sadakadır. Vatandaş devletinden bu desteği bir hak olarak isteyebilecektir.”³⁰ Aksi halde ortada sosyal devletin var olduğu söylenemez.

Günümüz Türkiye’sinin sosyal eşitsizlik sorunlarının kümелendiği çeşitli alanlar zikredilebilir. Ancak bunlardan bir tanesini tartışmak bu çalışmanın amacı bakımından elverişlidir: devlet okullarında ücretsiz öğle yemeği sorunu. Bu konuda birkaç yıl önce atılan adımlar, ülkemizin pek çok toplumsal konudaki makus talihinin tekrarı olacak biçimde adeta bir anda rafa kaldırılmış, devlet okullarındaki öğrencilerin ücretsiz ve sağlıklı öğle yemeği beklentisi başka bir bahara kalmıştır. Yeterli eğitimin devlet tarafından sağlanmasındaki temel sorunlar yanında çocukların erişemediği bu olgu sosyal hakların günümüzde ne derece bir zorluk içinde olduğunu gözlemlemek açısından çarpıcı bir veri sunmaktadır.

Eğitim hakkı sadece okul, derslik, öğretmen ve ders malzemesinden ibaret değildir. Sağlıklı bir gıda almayan çocukların aldıkları eğitimin ne derece etkili olduğu şüphelidir. Çünkü geniş anlamda açlık “yetersiz beslenmeyi” ifade eder ki bu bakımdan beslenme hakkı sadece gıda değil, iyi bir beslenme için gerekli temiz su, tıbbi bakım gibi diğer unsurları da içerir. Ülkemizde bu gereklilik pandemi sonrası normalleşmeye kadar neredeyse hiç gündeme gelmemiştir. Türkiye’de taşınmalı eğitim ve pansiyonlarda kalan öğrencilere ücretsiz yemek hizmeti verilmekteydi. Ancak bunlar dışında olağan devlet okullarında öğrencilerin beslenmesi tamamen kendi sorumluluklarındaydı. 2023’de Milli Eğitim Bakanlığı ücretsiz yemek uygulamasını genişleterek 2022-2023 eğitim öğretim yılının ikinci döneminden itibaren kademeli olarak 5 milyon öğrenciye ulaşma kararı almış, 6 Şubat 2023 tarihinde, öncelikli olarak okul öncesi eğitime devam eden tüm çocuklar olmak üzere kademeli olarak 5 milyon öğrenciye “bir öğün ücretsiz beslenme” vermeye başlanacağı duyurulmuştu.³¹ Dönemin Milli Eğitim Bakanı ücretsiz beslenme politikasında ağırlığı okul öncesine verileceğini, resmi okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden tüm okul öncesi eğitim kurumlarındaki çocuklara haftanın beş günü, günlük bir öğün beslenme verilmesi uygulamasını 6 Şubat 2023 itibarıyla başlatacaklarını, böylece devlet okullarına devam eden 1 milyon 450 bin öğrencinin, bir öğün beslenme hizmetinden faydalanmaya başlayacağını beyan etmiştir.³² Buna ilişkin Milli Eğitim Bakanlığından gönderilen 30 Ocak 2023 tarihli resmi yazıda, resmi okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden tüm çocuklara haftanın beş günü, günlük bir öğün beslenme verilmesi

³⁰ Tunaya, Tarık Zafer: Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1969, s. 673-674.

³¹ <https://meb.gov.tr/ogrencilere-ucretsiz-yemek-verilmesi-ile-ilgili-hazirlik-toplantisi-yapildi/haber/28874/tr>

³² <https://tegm.meb.gov.tr/www/okul-oncesinde-haftada-5-gun-ucretsiz-yemek-uygulamasi-6-subatta-basliyor/icerik/834>

ve bu beslenme programında öncelikli olarak tüm çocuklara düzenli sıcak yemek (sulu yemek dâhil) verilmesine özen gösterilmesi talimatı verilmiştir.³³

Ancak aynı döneme denk gelen Kahramanmaraş depremi sonrasında, önce Milli Eğitim Bakanı değişti ve bir süre sonra (Eylül 2023) MEB bu sosyal yardımı askıya aldığını açıklamıştır.³⁴ Ücretsiz yemek imkanının devlet okullarına geri gelip gelmeyeceği belirsizliğini korurken, bir yıl sonra, Eylül 2024'te Milli Eğitim Bakanının yaptığı açıklamada ise bu konuya nokta koyulduğu görülmektedir: "18 milyon öğrenciye yemek yardımında bulunmak, yemek sunmak, ... bunu mantıklı ve rasyonel bulmuyoruz ancak ihtiyaç sahibi olan öğrencilerimize bu hizmeti sunuyoruz."³⁵ Öte yandan bu esnada Ankara İdare Mahkemesinde ve Danıştay'da MEB'in ücretsiz yemek sağlamayı durdurmasına dair işleme karşı davalar açıldığı ve her iki davada da hem yerel mahkemenin hem de Danıştay'ın ret kararı verdiğine dair haberler ortaya çıkmıştır. Her iki dava bakımından da mahkeme kararlarındaki ortak gerekçesinin kısıtlı kaynak olduğu belirtilmektedir. Ankara İdare Mahkemesinin verdiği kararda "kaynakların sınırlı olduğunu", "eğitim hakkı da dahil olmak üzere sosyal ve ekonomik hakların gerçekleştirilmesinin ölçüsü konusunda, yasama organının bir takdir yetkisi olduğunu" ifade ederek "Devletin okullarda eğitim alan tüm çocuklara ücretsiz yemek sağlama gibi bir pozitif yükümlülüğü bulunmadığına" karar verdiğini belirtmektedir. Danıştay 8. Dairesinin ise yürütmeyi durdurma talebini reddettiği bildirilmektedir.³⁶ Esas hakkında bir karar verilip verilmediği konusunda bir bilgi henüz basına yansımamıştır.

Nihayet okullarda ücretsiz yemek sorunu Meclis gündemine de taşınmış ancak bir sonuç elde edilememiştir. Geçtiğimiz yılında Kasım ayında İstanbul Milletvekili Suat Özçağdaş ve 4 milletvekilinin imzasıyla, TBMM Başkanlığına okullarda ücretsiz öğle yemeği verilmesine ilişkin kanun teklifi sunulmuştur.³⁷ Kanun teklifi Millî Eğitim Bakanlığına bağlı resmi okul öncesi eğitim kurumlarındaki çocuklar ile zorunlu örgün eğitim kapsamındaki ilkökul, ortaokul ve liselerde öğrenim gören öğrencilere sağlıklı gelişimleri için gerekli öğle yemeği ile gerekli

³³ https://tegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_01/31105822_Resmi_YazY.pdf

³⁴ <https://www.dw.com/tr/meb-%C3%BCcretsiz-okul-yeme%C4%9Fini-ask%C4%B1ya-ald%C4%B1/a-66792824>; <https://bianet.org/haber/meb-den-bianet-e-uccretsiz-yemek-aciklamasi-sistemde-degisiklige-gidildi-283932>

³⁵ <https://www.meb.gov.tr/bakan-yusuf-tekin-cnn-turk-canli-yayininda-sorulari-yanitladi/haber/34851/tr>

³⁶ <https://bianet.org/haber/mebe-acilan-cocuklara-uccretsiz-yemek-verilsin-davasi-goruldu-292203> ; <https://t24.com.tr/haber/danistay-dan-tartismali-karar-cocuk-acligi-zarar-dogurmaz-dedi-297513> ; <https://www.ekmekvegul.net/gundem/1-ogun-uccretsiz-saglikli-yemek-davasinda-mahkeme-meb-cocuklari-ac-birakabilir-dedi> ; <https://ekmekvegul.net/gundem/meb-kaynak-kisitli-danistay-cocuk-acligi-zarar-dogurmaz-dedi>

³⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/KanunTeklifi/8555889e-2f98-4bbd-bc5c-01931f534a72>

görülen hallerde ara öğün olarak verilecek diğer gıda ürünlerinin Bakanlığın gözetimi altında parasız olarak sunulmasını öngörmektedir. Ancak 12 Kasım 2024'te Meclis başkanlığına gelen teklif, ilgili komisyonlara havele edildikten sonra hiçbir işlem yapılmamıştır. Ayrıca Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda ücretsiz öğle yemeği sorununun tespiti ve çözüm önerilerinin belirlenmesi amacıyla 12/11/2024 tarihinde TBMM Başkanlığına verilen Meclis araştırması önergesinin ön görüşmelerinin Genel Kurulun 12 Kasım 2024 Salı günü birleşiminde yapılmasına ilişkin öneri de Genel Kurul tarafından kabul edilmemiştir.³⁸ Böyle bir meclis araştırmasının açılıp açılmayacağını bilmiyoruz ancak görünen o ki yasama organının gündemi çocukların sağlıklı beslenme hakkı ile henüz irtibat kurmamıştır.

Mecliste'ki bu görüşme esnasında önerge sahibinin kullandığı şu ifade dikkat çekmektedir: “çocukların açlığı bir anayasal sorundur”. Ancak anayasanın konuyla ilgili bahSi, sosyal haklar, bu tartışmanın başka hiçbir yerinde yer almamıştır. Görüşmeler esnasında bir milletvekili ise ücretsiz öğle yemeği sorununun araştırılmasını “sosyal devletin gereği olarak gelecek neslimizi düşünmek, onların beden ve ruh sağlığını düşünmek hepimizin görevi olmalıdır” diyerek savunmuştur. Her ne kadar bu temenniler kulağa güzel gelse de, sonuç olarak bunların hiçbirisi parlamentoda bir “sosyal haklar” dili kullanılmasını mümkün kılmamış ve öğrencilerin ücretsiz öğle yemeği sorunu varlığını bugün sürmeye devam etmektedir.

Bu vaka Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin meşhur “beslenme hakkı” içtihadını hatırlatmaktadır. Hindistanda neredeyse çeyrek asır önce (2001) yaşanan kıtlık sorunu bir sivil toplum hareketinin öncülüğünde Yüksek Mahkemenin önünde gelmiş³⁹ ve Mahkeme müstakil bir hak olarak yeterli beslenme hakkının yaşam hakkına içkin olduğuna hükmederek bütün eyalet yönetimlerinin ve federal hükümetin yoksullar için hazırlanan sekiz farklı besin planını etkili biçimde uygulamasını emretmiştir. Bu planlar arasında en dikkat çekici olanı bütün devlet okullarında ve devlet destekli okullarda çocuklara ücretsiz öğle yemeği sağlanmasıdır. Buna göre Mahkeme 28 Kasım 2001'de bütün eyalet yönetimlerinin ilkokullarda öğle yemeği servis etmek zorunda olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, 16 yıldan fazla bir süre boyunca bu konuyu derdest tutmuş ve 100'den fazla takip kararı vermiştir. Bu süreçte sivil toplum ülke çapında mesele ile ilgili takip, raporlama ve lobi faaliyetleri yürüterek her çocuğun öğle yemeği hakkı olduğuna ilişkin farkındalığı arttırmaya gayret etmiştir. Ayrıca Yüksek Mahkeme tarafından emirlerin uygulanmasını takip etmek üzere atanan Komisyon da Mahkemeye sunduğu

³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, 17'inci Birleşim, 12 Kasım 2024 Salı.

³⁹ PUCL v. Union of India & Ors. W.P. (C) 196/2001.

raporlarda Mahkeme emirlerinin ihlallerini tespit etmiştir. Neticede öğle yemeği programı zamanla bütün Hindistan’da uygulanmaya başlamış ve verilen yemeklerin besin değeri de artmıştır. Günümüzde Hindistan’da dünyanın en büyük okul beslenme programı sayesinde yaklaşık 120 milyon çocuğun devlet okullarında öğle yemeği yiyebilmektedir.⁴⁰

Hindistan Yüksek Mahkemesi heyeti o dönemde verdikleri kararın kapsamının veya olası sonuçlarının tamamen farkında olsun ya da olmasın, bunun dünyadaki herhangi bir yargı bölgesinde sosyal haklar alanında yapılmış en iddialı yargısal müdahalelerden biri olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda öğle yemeği kararının uygulanmasında gözlemlenen kayda değer boşluklara ve kusurlara rağmen, programın 2001’den bu yana aslında önemli ölçüde genişlediği belirtilmektedir. Mahkeme kararının kapsamı göz önüne alındığında, bu durum çarpıcıdır. Bu, kamu politikasının marjinal bir alanını etkileyen basit bir karar değildir. Mahkeme tarafından şimdiye kadar verilen en iddialı kararlardan biridir ve Hindistan’daki hem eğitim hem de beslenme politikasını kökten değiştirmeyi amaçlamaktadır.⁴¹ Mahkeme bunu hem devletin programı uygulamadaki performansına kamuoyunun dikkatini çekerek hem de yerel yönetimlerin programın uygulanmasını desteklemek için aktif önlemler almamaları durumunda karşılaşılabilecekleri olası yaptırımlarla başarmıştır.⁴²

Türkiye elbette Hindistan’ın sosyal yapısı ile karşılaştırılabilecek bir ülke değil. Her şeyden önce ülkemiz Hindistandaki gibi kıtlığın görüldüğü bir yoksunluğu hiç tecrübe etmemiştir. Ancak içinden geçtiğimiz günlerde ağır bir ekonomik krizin insanların temel ihtiyaçlarını gidermekteki zorluğunu giderek arttığı da malumdur. Çocukların yeterli beslenme sorunu ve devletin buna dair yükümlülüğü bakımından arada bir fark olmadığı söylenebilir. Çünkü sosyal haklar orada da burada da ancak devletin kaynaklarını amaca özgü planlaması ile gerçeğe dönüşebilmektedir. Ancak aradaki fark yargının bunun gerçekleşebilmesine bir kanal açmasında gözlemlenmektedir. Hindistan Yüksek Mahkemesinin kararının gereğinin yerine getirip getirilmediğinin peşine düşmesi, verdiği emrin sonucunu takip etmesi sosyal hakların gerçekleşebilmesinde Türkiye’de görülmeyen en önemli özelliktir. Sonraki başlık bu gerçek karşısında Türkiye’de anayasa yargısının yapabilirliklerini tartışacaktır.

⁴⁰ Yolcu, Anayasa Yargısında, s. 259-263

⁴¹ Dixon, Rosalind/Chowdhury, Rishad: “A Case for Qualified Hope? The Supreme Court of India and the Middy Meal Decision”, Rosenberg GN, Krishnaswamy S, Bail S (ed.), A Qualified Hope: The Indian Supreme Court and Progressive Social Change, Cambridge University Press, 2019, s. 243-244.

⁴² Dixon & Chowdhury, s. 244.

II. SOSYAL HAKLARIN YARGISAL DENETİMİ: MAHKEMELERİN İMKANLARI

Hukuk teorisinde mahkemelerin sosyal hakların gerçeğe dönüşmesindeki rolü üzerine muazzam bir birikim gözlemlenmektedir. Bunların bazıları mahkemelerin sosyal haklar lehine yapacağı müdahalelerin bu haklara *zarar verdiği* ile sürerken, bir diğer görüş ise bu konuda yargının en iyimser ifade ile *ilgisiz* olduğunu ileri sürmektedir. Nihayet üçüncü bir görüş ise belirli koşullar altında mahkemelerin sosyal hakların amaçlarına *katkıda bulanabileceğini* iddia etmektedir. Bu üçüncü görüşün temel argümanı sosyal hak taleplerini denetleyen mahkeme kararlarının etkisinin mahkemenin ne dediğinden ziyade kararın ardından gelen etki siyaseti ile ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Başka bir ifadeyle sosyal hakların dava edilmesi tek başına sonuç doğurmayabilir. Önemli olan yargı kararlarının etkisinin ölçülebilmesidir.⁴³

Türkiye’de bu bakımdan iç açıcı bir tablonun olduğunu söylemek zor. AYM’nin sosyal haklar performansını ampirik olarak analiz eden yakın tarihli bir çalışma sosyal hakları konu edinen norm denetimi kararları bakımından Mahkemenin genel olarak *ret* kararı verme eğilimi içinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 1962-1982 dönemini kapsayan bu araştırma, AYM üyelerini atayan Cumhurbaşkanının kim olduğunun sosyal haklar ile ilgili başvuruları reddetme eğilimini etkilemediğini ortaya koymuştur.⁴⁴ Sosyal haklar söz konusu olduğunda AYM tutarsız ve öngörülemeyen bir çizgi sunmaktadır ve AYM, zaman zaman attığı cesur adımlara rağmen, genel olarak sosyal hakların koruyucusu rolünü üstlenmekte geri kalmıştır.⁴⁵ Dolayısıyla AYM’nin sosyal haklar karnesinin, anayasanın sosyal eşitsizlikleri giderme yolunda verdiği göreve uygun düşen bir profil çizdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bu iddiayı doğrulamak için AYM içtihadından pek çok örnek verilebilir.⁴⁶ Ancak Mahkemenin 2021 tarihli bir kararı⁴⁷ bu çalışmanın amacı bakımından tek başına elverişli bir göstergedir. AYM belirli miktarda hane halkı gelirinin varlığı nedeniyle engelli kişilerin aldığı sosyal yardımın kesilmesini düzenleyen kanunu anayasaya uygun bulurken, davayı bir sosyal haklar sorunu olarak değil bir mülkiyet sorunu olarak ele almıştır. Muhtaç olma koşullarını kaybeden

⁴³ Botero, Sandra/Brinks, Daniel M.: “The Politics of Judicial Impact in Social and Economic Rights Cases”, Malcolm Langford and Katharine G. Young (eds), The Oxford Handbook of Economic and Social Rights (online edn, Oxford Academic, 2022, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197550021.013.15> (accessed 11 Oct. 2025).

⁴⁴ *Türkölmez, İlknur Rabia*: Yargısal Tutum Perspektifinden Türk Anayasa Mahkemesinde Karar Verme: Sosyal ve Ekonomik Haklar Üzerinden Bir İnceleme, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2023, s. 140-141

⁴⁵ *Yolcu*, Anayasa Yargısında, s. 377-378

⁴⁶ Bkz. *Yolcu*, Anayasa Yargısında, s. 315-360.

⁴⁷ E.2020/13, K.2020/68, 12/11/2020, R.G.: 12 Şubat 2021

kişilerin sosyal yardımdan mahrum bırakılmasında bir sakınca görmemiştir. Mahkeme söz konusu kesintinin anayasada açıkça düzenlenen sosyal haklar (m. 60 ve m. 61) bakımından “devletin mali kaynaklarının yeterliliği kapsamında makul görülebilir” olduğunu vurgulayarak m. 65’i bahane etmiştir. Davanın konusu anayasada sayılan bir sosyal hak olmasına rağmen, AYM sorunu söz konusu sosyal hakkın içeriği bakımından değil sadece mülkiyet hakkı bağlamında tartışarak, söz konusu düzenlemenin mülkiyet hakkı bakımından “ölçülülük” ilkesine aykırı olmadığına karar vermiştir. Konuyu bir mülkiyet hakkı sorunu olarak ele almak, stratejik bir tercih olarak görülebilir.⁴⁸ Çünkü kararın tek muhalif üyesi Engin Yıldırım’ın isabetle vurguladığı gibi, anayasaya aykırılığı incelenen düzenlemenin mülkiyet hakkına dokunan bir yönü olmakla birlikte incelemenin esas olarak devletin yükümlülük veren 61’inci madde üzerinden yapılması gerekirdi. Bu bakımdan Engin Yıldırım’ın karşı oyundaki argümanı mülkiyet hakkını sosyal haklara öncelenen tuhaflığını tüm açıklığı ile ortaya koymaktadır:

“Engellilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve hak ve özgürlüklere ulaşmalarının önündeki her türlü engelin ve sınırlılığın kaldırılması açısından devlet anayasal bir sorumluluk altındadır. Devletin bu yükümlülüğü yerine getirirken engellilerin sosyal ve ekonomik haklarının kullanımı yönünden Anayasa’nın 65. maddesi uyarınca mali kaynaklarının yeterliliği ile sınırlanması ekonomik ve sosyal hakların aşamalı olarak yerine getirilmesinin önünde anayasal bir engel olarak görülmemelidir. Aksi halde, Anayasa’nın güvence altına aldığı sosyal haklar, kişilerin sahip oldukları haklar olarak değil de devletin ve toplumun karşılaması gereken ödevler veya yasa koyucuya tavsiye niteliğindeki program haklar olarak genelde içeriği boş, retorik ya da belagat yönü kuvvetli cümlelerden ibaret hak-benzeri düzenlemeler olarak kalacaktır. ... Sosyal devlet, engellilerin önündeki engelleri kaldırmakla, tamamen kaldıramazsa bile azaltmakla mükelleftir, onlara, gerekçesi ne olursa olsun, yeni engeller çıkartmakla değil.”⁴⁹

AYM’nin bu karardaki tercihi, ABD’de sosyal hakların ABD Yüksek Mahkemesi tarafından ele alındığı öncü kararlardan biri olan *Goldberg v. Kelly*⁵⁰ kararını hatırlatmaktadır. Bu davada Yüksek Mahkeme sosyal yardımların usuli korunmasının önemini vurgulayarak, devletin bu yardımları bunlardan yararlananları yargı organı önünde dinlemeden kaldıramayacağına hükmetmiştir. Diğer bir ifadeyle sosyal yardımlardan faydalananları yargı organı önünde tam olarak delillerin tartışıldığı bir duruşma yapılmadan yardımdan mahrum bırakmanın, ABD Anayasasının 14. Değişikliğinde düzenlenen “uygun hukuki usul” (due process) ilkesini ihlal ettiğine hükmetmiştir. Yüksek Mahkeme sosyal yardımın yararlanıcılarının gerçek ekonomik

⁴⁸ Nitekim aşağıda açıklanan, Mahkemenin sosyal haklar bağlamında bireysel başvuru denetimindeki tavrı da tam olarak bu norm denetimindeki stratejik gerekçelendirmeyle uyum içindedir.

⁴⁹ E.2020/13, K.2020/68, 12/11/2020, Engin Yıldırım’ın Karşı Oy Gerekçesi, § 16, 18.

⁵⁰ 397 U.S. 254 (1970)

ihtiyaçlarını vurgulayarak, sosyal hakların yeni bir “mülkiyet” biçimi olduğu tezini açıkça benimsemiş sosyal yardımların, uygun hukuki usul ilkesi bakımından, bir hibe veya bağış değil bir tür mülkiyet olduğuna hükmetmiştir. Yüksek Mahkeme devletin sosyal yardım ödevini ihmal etmesini engellemek için bunları “mülkiyet hakkı” kapsamında değerlendirmiş ve şöyle demiştir: “günümüzde refaha ilişkin hakkedişleri bağıştan ziyade daha çok mülkiyet olarak görmek daha gerçekçi olabilir. Sosyal yardım mahrumiyet ve güvensizlik hissinden kaynaklanan sosyal kırgınlığa karşı bir koruma sağlar. Dolayısıyla kamusal yardım, sadece hayırseverlik değil, fakat ‘genel refahı yükseltmek ve hem kendimizin hem de gelecek nesillerimizin özgürlük nimetlerini güvence altına almak’ için bir vasıtaadır.”⁵¹

Amerikan Yüksek Mahkemesi bundan elli beş yıl önce sosyal yardımların *bağış* değil *hak* olduğunu vurgularken, ABD anayasasında sosyal haklar düzenlenmemişti. Keza anayasaya göre ABD bir sosyal devlet de değildi. Dolayısıyla Yüksek Mahkemenin sosyal yardımları ülkenin liberal ekonomik düzeninin kuruluşunun en önemli unsurlarından olan ve bu nedenle de çok daha sıkı bir koruma gören “mülkiyet hakkı” ile ilişkilendirmesi hem ülkenin gerçekleri bakımından doğal hem de ilerici bir adımdır. Buna karşın Türkiye’de anayasaya göre sosyal devlet varlığını sürdürürken, devletin bir sebeple sosyal yardımları sağlamayı durdurmasını ilgili sosyal haklar yerine “mülkiyet hakkı” bağlamında değerlendirip anayasa uygun görmek düşündürücüdür. Evet ABD federal düzeyde bir sosyal devlet değildir ve federal anayasa sosyal hakları tanımamıştır. Ancak sosyal haklar ABD’de de korunmaktadır.⁵² Buna karşın cumhuriyetin değişmez niteliklerinden birini sosyal devlet kılan bir anayasayı yorumlarken AYM’nin, anayasada açıkça düzenlenen bir sosyal hakkın gereğinin yerine getirip getirilmediğini sorgulamak yerine mülkiyet hakkının “dayanılmaz cazibesine” kapılması karşısında söylenebilecek pek fazla şey yok gibi.

Norm denetimi dışında AYM’nin bireysel başvuru yoluyla sosyal haklar korumasına dair imkanlar da son yıllarda tartışılmaktadır. Yakın zamanda hem sosyal hakları bireysel başvuruya teşmil etmeye yönelik genel tutum hem de özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkı

⁵¹ *Yolcu*, Anayasa Yargısında, s. 142-143. Yüksek Mahkeme daha sonra üye yapısının değişmesi ile birlikte bu kararındaki sosyal hakları koruyucu tavrından vazgeçmiş ve federal anayasanın devlete sosyal hakları koruma yükümlülüğü vermediği yönünde kararlar vermiştir.

⁵² Örneğin kırk yıldan uzun bir süre önce, ABD Yüksek Mahkemesi, ABD Anayasası uyarınca bir eğitim hakkı olduğunu kabul etmemiştir (San Antonio Independent School District v. Rodriguez, 411 U.S. 1 (1973). Ancak o zamandan beri, Amerikan eyalet mahkemelerinde eğitim hakkıyla ilgili daha fazla dava açılmış ve eğitime hakkı dünyanın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar fazla uygulamaya konulmuştur. Bkz. *Rebell, Michael A.* : “The Right to Education in the American State Courts.” *The Future of Economic and Social Rights*, Katharine G. Young (ed.), Cambridge University Press, 2019, s. 137–157.

bağlamında bu sorunun irdelendiği görülmektedir.⁵³ Bu bağlamda sosyal hakları lafzi olarak dışlayan (m. 148) bireysel başvurunun, AİHM'nin sosyal hakları dolaylı olarak ele alan yaklaşımının ötesine geçmesi beklenmektedir.⁵⁴ Bu bakımdan insan haklarının AİHS'de yer alan haklarla sınırlı olmadığı, Sözleşme'de yer almayan diğer hakların da dava edilebilirliğinin sağlanmasının gerektiği, 2010'da getirilen bireysel başvurunun sosyal haklara “üvey evlat” muamelesi yaptığıının iddia edilmesinde yadırganacak bir yön yoktur.⁵⁵

Öyleyse sorun nerede? Sorun çareyi aradığımız yerde olabilir. Genel olarak sosyal hakları bireysel başvuru yoluyla dava edilebilir kılmak için Türk hukukunda biraz da AİHS'nin tarafı olmanın verdiği doğal güdüyle, “insan haklarının bütünlüğü/bütünselliği” ilkesinde aranmaktadır. Nitekim dün olduğu gibi⁵⁶ bugün de araştırmalar AYM'nin bu ilke bakımından nasıl bir analiz yaptığı ve/veya yapması gerektiği üzerinde kafa yormaktadır. Bunda şaşılacak bir şey olmadığı söylenebilir. Çünkü tüm Sözleşme sisteminin belkemiği niteliğindeki bu ilke doğal olarak ulusal yargılama sorunlarının da yegâne çözümü olarak değerlendirilmektedir. Oysa sosyal haklar ve bireysel başvuru arasındaki gerilimi çözmek işi hakların bütünlüğü ilkesinin uygulanması gerektiğini vurgulamak yerine başka bir bakış açısı ile de ele alınabilir.

Sosyal hakları bireysel başvurunun koruma alanına entegre etmek için hakların bütünlüğü yerine hak ihlali kararlarında uygulanan “giderim” yöntemine odaklanılabilir. Yani sosyal hakları AYM önünde bireysel başvurunun konusu haline getirmek için, kuramsal olarak AYM'nin AİHM'nin çizdiği eşiği aşmaya çalışmasını beklemek yerine, pratik olarak AYM'nin sosyal hakları ilgilendiren bireysel başvurularda nasıl bir “giderim” yoluna başvurabileceği tartışılabilir. Eğer AYM bireysel başvuru sonucunda hükmedeceği giderime odaklanabilirse, bireysel başvuru ile sosyal hakları koruyucu bir yargılama mümkün olabilir. Ayrıca bu yaklaşım anayasa koyucunun bireysel başvuruyu kabul ederken, niyetinin ne olduğu konusundaki tartışmayı da geride bırakmayı mümkün kılabilir. Sıradaki başlıklar iddiayı gerekçelendirmek için önce bireysel giderimin sosyal haklar bağlamındaki anlamını açıklayacak, ardından bunun AYM'nin bireyesle başvuru içtihadındaki yerinin nasıl güçlendirilebileceğini tartışacaktır.

⁵³ Bulut, “Sosyal Hakların Anayasa Mahkemesi Tarafından”; *Kethüda*, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi.

⁵⁴ *Kethüda*, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, s. 169

⁵⁵ Şirin, Tolga: Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Usul Hukuku, Ankara, Avrupa Konseyi, 2018, s. 5

⁵⁶ Karan, Ulaş: “Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkân: Bütüncül Yaklaşım”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 40., S. 3, 2007, s. 31-62.

A) Mahkemelerin En Etkili Gücü: Giderim

AYM Başkanı çok kısa süre önce bireysel başvurunun on üçüncü yıldönümü vesilesi ile düzenlenen toplantıda bireysel başvurunun telafi edici rolü ile ilgili şöyle bir tespitte bulunmuştur: “Anayasa Mahkemesi ..., ortaya çıkan ihlalleri, ihlal tespiti ve yeniden yargılama yönünde verdiği kararlarla mümkün olduğunca ortadan kaldırmaya; böylece hukuki güvenlik ve istikrar ilkeleri ile adaletin somut olayda gerçekleşmesi gerekliliği arasında bir denge kurmaya; bir başka söyleyişle, bireysel başvuru yoluyla ..., anayasal adaletin tesisine katkıda bulunmaya çalışmaktadır.”⁵⁷ Burada dikkat çekici olan Mahkeme başkanının anayasal adaletin tesisine yapılan katkının Mahkemenin kullandığı belirli giderim yöntemleri ile gerçekleşmesidir. Dolayısıyla sosyal eşitsizliklere dair ihlallerin AYM tarafından incelenebilmesi için Mahkemenin kuramsal düzeyde olgunlaşmasını beklemek yerine, kullandığı giderim üzerine düşünmek daha yararlı olabilir. Çünkü uygun giderim yöntemi uygulanırsa sosyal hakların dava edilebilirliği önündeki engeller kalkabilir.

Sosyal haklar alanındaki yoğun tartışmalardan bazıları, sosyal hak ihlallerinin tespit edildikten sonra nasıl giderilmesi gerektiği sorusu etrafında dönmektedir. Yargısal giderimleri sınıflandırmak için iki farklı boyut ayırt edilebilir. İlk olarak, “güçlü” ve “zayıf” giderimler arasında ayırım yapılmaktadır. Güçlü giderim, devletin belirli bir eylemi gerçekleştirmesini (veya gerçekleştirmemesini) emreder; buna karşılık zayıf giderim, devlete yargı kararlarına farklı türden “diyaloga dayalı” yanıtlar vermesi için daha fazla alan bırakır. Örneğin, zayıf bir giderim, belirli bir politikayı anayasaya aykırı ilan edebilir, ancak devletin sorunu nasıl çözmesi gerektiğine dair belirli bir emir vermeyebilir. İkinci olarak, belirli bir giderimin “bireysel” mi yoksa “kolektif” mi olduğu arasında da bir ayırım yapılmaktadır. Bu bağlamda bireysel giderimin mahkemeye giden bir kişiye veya küçük bir gruba fayda sağladığı buna karşın kolektif giderimin ise sorunu daha geniş bir kesim için çözmeyi amaçladığı varsayılır.⁵⁸ Genel olarak sosyal hakların denetiminde gözlemlenen yargısal giderim stratejilerinin şunlar olduğu belirtilmektedir: Bireysel, sistemik, deneysel, katalik ve diyaloga dayalı. Bunlara ilaveten bir de “iki aşamalı” (two-track) bir giderim stratejisi önerilmektedir. Sosyal hak ihlalleri için kullanılabilecek mevcut giderim tekniklerini irdelendiğinde ise geçmişte kullanılan ve gelecekte kullanılmaya devam edebilecek bazı tekniklerin ön plana çıktığı görülmektedir.

⁵⁷ <https://www.anayasa.gov.tr/tr/baskan/konusmalar/kadir-ozkaya/bireysel-basvurunun-13-yildonumu-sempozyumunda-yaptigi-konusma/> (erişim: Ekim 2025).

⁵⁸ Versteeg, Mila/Tom Ginsburg, Tom/Landau, David: Comparative Constitutional Law and Politics: Analysis, Cases, & Materials, New York: Oxford University Press 2025; online edn, Oxford Academic, 18 Sept. 2025), <https://doi.org/10.1093/oso/9780197760482.003.0012> (accessed 5 Oct. 2025).

Bunlardan biri “geçici tedbir”, diğeri ise “hak ihlali beyanı”dır (decleration/injunction/decleration plus).⁵⁹

Geçici tedbir niteliğindeki giderimler acil durumlara çabuk çözüm bulmak ve geri dönüşü olmayan zararları engellemek açısından önemlidir. Böylesi bir giderim nihai hüküm tesis etmekten daha az maliyetlidir. Nitekim sosyal haklar literatüründe çok meşhur olan ve yukarıda bahsi geçen Hindistan’daki beslenme hakkı davası gözetimin uzun süre sürdürüldüğü geçici tedbirler yoluyla başarıya ulaşmıştır. Bu geçici tedbirler mevcut kamusal programların uygulanmasının gözetimi için kullanılmış ve on altı yıl sürmüştür. Keza Latin Amerikadaki anayasa şikâyeti usulünde (*tutela*) görülen ve geçici tedbirlere benzeyen özet başvurular da Kolombiya’da sağlık hakkı ile ilgili başvuruların kayda değer bir kısmını oluşturmaktadır.⁶⁰

Giderimler içinde “hak ihlali beyanı” (decleration) en zayıf, bir eylem yerine getirilmesini emreden veya yasaklayan “mahkeme emri” (injunctions) ise en güçlü kısmında yer almaktadır. Ancak mahkemeler, genellikle hakların içeriğini genel olarak *beyan etmek* veya özel bir *emir* vermek için yargı yetkisini elinde tutmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalırlar. Buna karşın “artı beyan” (decleration plus) adlı ara bir giderim yolu ile giderim tercihi iyileştirilebilir. Bu giderim yolu, mahkemenin genel beyanları kullanmasına ancak daha sonra genel beyanın anlamı hakkında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmek için yargı yetkisini elinde tutmasına olanak tanıyacaktır. Böyle bir yaklaşımın, özellikle sosyal haklar için uygun olacağı çünkü devletin, ideal olarak devletle istişare ederek, bunları uygulamak için kesin araçları seçmesine olanak tanıyacağı iddia edilmektedir. Artı beyan, bir giderimin zorlayıcı gücünden ziyade ikna, izleme ve tanıtıma daha fazla güvenmesiyle ayrılır. Mahkemelerin, devlet ve sivil toplumla sistemik çözümlerin niteliği hakkında fikir alışverişinde bulunurken, gerektiğinde daha reçeteli çözümler ve telafisi mümkün olmayan zararları önlemek için tasarlanmış geçici tedbirlerle müdahale ederse, bunun daha da etkili olabileceği vurgulanmaktadır.⁶¹

Tartışmanın bir diğer boyutunda mahkemelerin sosyal haklarla ilgili taleplerde bireysel giderimlere hükmetmesinin avantajları ve dezavantajları yer almaktadır. Bireysel giderimlerin mi yoksa sistemik (yapısal) giderimlerin sosyal hakların konu olduğu davalarda daha etkili olduğu tartışmalıdır. Örneğin Brezilya bağlamında, bireysel giderimin yapısal giderimlere

⁵⁹ Roach, Kent: “Remedies and Accountability for Economic and Social Rights”, Malcolm Langford, and Katharine G. Young (eds), The Oxford Handbook of Economic and Social Rights (online edn, Oxford Academic, 18 Aug. 2022), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197550021.013.9>, accessed 6 Oct. 2025.

⁶⁰ Roach, Remedies and Accountability, 3.1

⁶¹ Roach, Remedies and Accountability, 3.2

kıyasla daha büyük bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Brezilya gibi Kolombiya da bireysel giderimi kolaylaştıran bir hukuk sistemine sahiptir. Özellikle sağlık hizmetleri bağlamında birçok bireysel giderim elde edilmiştir. Öte yandan bireysel giderim, hâkimlerin sosyal hakları tanıma konusunda daha rahat olmalarını sağlayabilecek başarılı bir giderimin koşullarını yaratabilir. Bireysel giderimler kendi başlarına sosyal hakların geniş tabanlı tanınmasını sağlayamaz, ancak sadece bazı durumlarda geriletici etkileri olabileceği gerekçesiyle de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla giderim amaçları bakımından uygun sosyal haklar için bu yöntemi kullanmak faydalı olabilir. Örneğin, Güney Afrika'da olduğu gibi, konuttan tahliyeleri önlemek için kullanılan bireysel giderimlerin, tıbbi tedavi için kullanılan bireysel giderimlere kıyasla daha az geriletici sonuç riski taşıması mümkün olabilir. Bazı durumlarda ise bireysel giderim uygulamak mümkün olmayabilir çünkü hakkı yalnızca yapısal reformlar gerçekleştirebilecektir. Öyleyse teorik olarak bireysel giderimler yargıçların sosyal hakları icra etmelerini sağlayacak koşulları sağlayabilir.⁶²

Öte yandan sosyal haklar yargılamasında bireysel giderim uygulanmasına karşı birkaç temel itirazın vurgulandığı gözlemlenmektedir. Birincisi bireysel giderim bazı kişileri ödüllendirme imkânı tanırken benzer yoksunluklara maruz kalanları görmezden gelebilir. Ayrıca bu tür bir giderim kaynakların dağıtımında önem sırasının bütünlüğünü bozabilir ve etkisiz kamu harcamalarına yol açabilir. Daha genel olarak, bu tür bir giderim uygulamak, yapısal değişim ihtiyacını göz ardı edebilir. Nihayet bu giderim türü, savunmaya muhtaç kişileri destekleyen sosyal programları tüketme tehlikesi yaratabilir. Çünkü bireysel düzeyde başvuruçuların hak ihlalinin gidermek için ödenen meblağ, toplumun tamamı için kullanılması planlanan genel kamusal programlarla aynı bütçeden ödeniyor olabilir. Dolayısıyla bireysel giderim yoksul karşıtı ve geriletici olma riski taşır. Böylece bireysel giderimler mahkemeye giden başvuruçuya odaklandığı için geniş kapsamlı bir yapısal değişime engel olabilir.⁶³

Bu itirazlara karşı, bireysel giderimleri tercih etmeyi haklı kılacak birtakım özelliklere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Literatürde "yapısal" giderimin aksine, bireysel giderimin belirli bir toplumdaki geniş çaplı kusurları gidermeyi amaçlamadığı, hükümet politikalarına meydan okumadığı veya yapısal ekonomik koşulları incelemeyeceği vurgulanmaktadır. Bunun yerine, bireysel giderimler yalnızca mahkeme önünde bulunan bireylerin haklarını ele almayı amaçlarlar. Bu nedenle, bireysel giderim genellikle daha basit bir hak uygulama biçimi olarak

⁶² Roach, Remedies and Accountability, 4.2

⁶³ B  chard-Torres, Edward: "Giving Individual Remedies in Social Rights Litigation Their Due", Comparative Constitutional Studies, Vol. 2 No. 1, 2024, pp. 80–104

görünür ve yargısal rolün geleneksel sınırları içinde yer alır. Ancak bireysel giderim yolları, hâkimleri kararlarının dağıtımsal etkilerine karşı daha duyarlı olmaya yönlendirebilir. Aynı şekilde, devletin haklara saygılı olma kapasitesini güçlendirebilir.⁶⁴

Bireysel giderimlerin devletin sosyal yardım programlarındaki uygulama boşluklarını giderme ve idarenin işlevsizliğini hafifletme becerisi vardır. Sosyal programlar, kamu politikaları tarafından vaat edilen ancak devlet aktörlerinin yerine getiremediği hayati önem taşıyan emtiaların sağlanmasını zorunlu kılar. Bundaki başarısızlıklar, yetersiz bütçelerin, idari işlev bozukluğunun, koordinasyon bozukluklarının, yolsuzluğun veya denetim eksikliğinin bir sonucu olabilir. Sebep ne olursa olsun, bireysel giderim, devletin sosyal programları ile düşük performans gösteren kurumları arasındaki boşluğu kapatabilir. Mahkemeler kanunların vaadi ile uygulaması arasındaki boşluğu kapatmak için çalışır. Bireysel giderim, kamu kaynaklarının dağıtım planlarını baltalamaz veya engellemez; onları uygular.⁶⁵

Güney Afrika Anayasa Mahkemesinin sosyal haklar alanında ün kazanmasının sebeplerinden biri olan konut tahliyesi davalarındaki meşhur içtihadı bireysel giderimlerden ibarettir. Ancak bunlar tarafların karşılıklı *etkileşimine* dayanan özgün kararlardır. Neticede bu tür bir giderim sosyal haklar lehine bir imkân yaratabilir. Yani, hâkimler, sosyal hakları yerine getirilmemiş savunmasız bireylerle devlet organlarının bir şekilde etkileşim kurması için bir kanal açabilir. Bu giderim biçimleri yargısal meşruiyet ve kapasite endişelerini azaltabilir. Mahkemeler, devletin müdahalesinin içeriğini dikte etmez, yalnızca kamusal karar alma süreçlerinin gerçek insani çıkarlarına yeterince dikkat etmesini sağlamaya çalışır. Bu tür müdahaleler belirli bir sonucu garanti etmez. Bunun yerine, karar alma süreçlerinde daha fazla hak bilincini teşvik edebilir ve hükümetleri yoksulluk yaşayan bireylere özel ilgi göstermeye teşvik edebilir. En önemlisi de, bu giderim davanın tarafı olmayanların çıkarlarına mutlaka zarar vermez. Bu bakımdan Güney Afrika Anayasa Mahkemesinin konuttan tahliye davalarında uyguladığı türden bireysel karşılıklı katılım kararları diğer sosyal haklar için de uyarlanabilir. Acil tıbbi bakıma ihtiyaç duyan bir hasta, hastane yetkilileri ve sağlık hizmetlerinde yer alan çeşitli devlet aktörleriyle yapılandırılmış bir katılım sürecinden faydalanabilir. Bu bağlamda sürekli temiz suya, bir okula veya yaşanabilir bir barınağa yeterli erişimi olmayan bir aile için de benzer bir giderim uygulamak söz konusu olabilir.⁶⁶

⁶⁴ Béchar-Torres, s 81-82

⁶⁵ Béchar-Torres, s. 87-88, 91.

⁶⁶ Béchar-Torres, s. 91, 94.

B) Anayasa Mahkemesi İçin Bir Yol Haritası

Sosyal hak ihlallerini gidermenin ideal bir yolu olduğunu söylemek zor. Dolayısıyla bir AYM için farklı bağlamlarda sosyal hakları ilerletmek için en etkili aracı bulmaya çalışmak daha faydalı olabilir. Farklı giderim türlerini değerlendirirken, hangi bireylerin veya grupların yargı kararından doğrudan ve dolaylı olarak fayda sağladığına dikkat etmek gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁷ Öyleyse münhasıran AYM'nin bireysel başvuru yoluyla sosyal hak ihlallerini giderebileceği için bir yol haritası belirlemeye çalışmak anlamlıdır.

AYM bireysel başvuruda genellikle “yeniden yargılama” ve “tazminat” biçiminde giderime hükmetmektedir. Bazen bunlar bir arada da bulunabilmektedir. Günün sonunda başvuru bakımından mesele başvuruyu değerlendiren Mahkeme heyetinin nasıl bir giderim sağlayacağıdır. Bu bakımdan Mahkemenin giderim yolu üzerine düşünmek Mahkeme Başkanının bireysel başvurunun “Anayasa’nın yaşayan bir metin olmasına imkân veren, dinamik ve dönüştürücü bir mekanizma” olduğu vurgusuna uygun olacaktır. Çünkü eğer gerçekten bireysel başvurunun “dinamik ve dönüştürücü” bir yanı varsa o halde bu, Mahkemenin Anayasa m. 148’de çizilen eşiği -AİHM’nin açtığı yolu da izleyerek- aşmasında bir sakınca olmadığı anlamına da gelir. Ancak AYM’nin bu eşiği aşarken dayanağı hakların bütünlüğü ilkesini dikkate almasını ısrarla beklemek yerine, Mahkemenin yapabilirliklerine odaklanmak etkili olabilir.

AYM’nin norm denetiminde zaman zaman uyguladığı bazı sosyal hakları kişinin hak ve ödevlerinin bir parçası olarak kabul ederek m. 65’in uygulama alanı bulmayacağını kabul etmiş olmasına rağmen, norm denetiminde benimsediği bu “hakların bütünlüğü” yaklaşımını bireysel başvuru içtihadındaki “dolaylı koruma” yaklaşımında sürdürmediği doğrudur.⁶⁸ Ancak AYM’nin bu tutumunda istikrarlı olmadığı gibi, sonraki yaklaşımının hayli kırılğan olduğu da belirtilmektedir.⁶⁹ Hal böyleyken AYM’nin bu içtihadına geri dönmelerini beklemek için bir sebep görünmüyor. Bu bakımdan sosyal hakların bir şekilde bireysel başvuruya eklenmesi için AYM’nin kullanabileceği *giderim* üzerinden hareket etmekte yarar var.

Sorun şöyle ifade edilebilir: Bireysel başvuru sonucunda varılan giderim *bireysel* bir giderim midir? Yoksa bireysel başvurunun objektif etkisine yapılan vurgu aslında bu mekanizmanın nihai gideriminin *yapısal* bir giderim olduğuna mı işaret eder? Bu tartışma henüz Türk hukuk

⁶⁷ Versteeg, Ginsburg, and Landau, s. 696

⁶⁸ Kethüda, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, s. 186

⁶⁹ Yolcu, Anayasa Yargısında.

literatüründe yerini bulmuş değil. Ancak sosyal haklar ile bireysel başvuru arasında bir bağ kurulmak isteniyorsa, öncelikle bireysel başvurunun kullandığı giderimin niteliği tespit edilmelidir. Böylece gelecek yargılamalar için umut verici bir yol haritası çizilebilir.

Başvurucu perspektifinden bakıldığında bireysel başvurunun bir “bireysel giderim” öngördüğü söylenebilir. Öyleyse mahrumiyet içine düşen başvuru açısından bireysel giderim sosyal haklar lehine sonuç doğurabilmeli. Eğer AYM bireysel başvuruları incelerken, dağıtıcı sonuçlara karşı daha hassas olabilirse bireysel giderim sosyal hakları güçlendirebilir. Bu genellikle üç durumda mümkün olur. Birincisi mahkemelerin bireysel giderimleri mevcut politikaların veya programların önemli uygulama boşlukları yaşadığı durumlarda kayda değer bir katkı sağlayabilir. İkincisi bazen bireysel giderim hak farkındalığını teşvik edebilir, yoksulluk içindekilerin fark edilmesini sağlayabilir. Üçüncü olarak ise bazı koşullarda mevcut öncelik belirleme planları tasarımsal olarak makul olmayabilir. Bu durumlarda bireysel giderim sosyal haklar lehine sonuç doğurmaya elverişlidir.⁷⁰

AYM bireysel başvuru kararlarında ihlalin kanundan kaynaklandığı durumlarda *yapısal sorunlardan* şikâyet etmekte ve bunlara bir çare bulması için sorunu TBMM’ye havale etmektedir. Bunun henüz etkili bir yöntem olmadığı ortada. Bunun yerine AYM’nin kendi giderim gücünün farkına varması onun sosyal hakları bireysel başvuru ile korumasının önündeki teorik engelleri ortadan kaldırabilir. AYM’nin bireysel başvuru yoluyla sosyal hakları koruyabilmesi için bireysel başvuru incelemesi sonunda hükmettiği giderimin değerli olduğunun ikrar edilmesi gerekir. Mahkeme sosyal hakları başka hakların gölgesi altında dolaylı yoldan korumayı deneyebilir. Kuşkusuz bunda yarar olduğu söylenebilir. Ancak sosyal haklar bir dönüşüm aracıdır. Yani sosyal hakları yargısal olarak icra edilebilir kılmak onları bir sosyal dönüşümün parçası haline getirmekle mümkün olabilir. Bireysel başvuru yapan bireyler olduğuna göre, AYM bunlar hakkında karara varırken öncelikle birey için ne yapabileceğini dikkate almalıdır. Bu da bireysel giderimin kritik konumunu bir kez daha hatırlatmaktadır. Bu bakımdan bireysel giderim uygulamanın yapısal değişimi gerçekleştirmekte başarısız olmaya mahkûm olduğu düşüncesini aşmak gerekir. Eğer düzgünce uyarlanırsa bireysel başvurularda hükmedilecek bireysel giderimler de sosyal eşitsizliğin giderilmesine katkıda bulunabilir.

Kısa süre önce AYM’nin yayınladığı bir bireysel başvuru kararı bu iddiayı tartışmak için uygun zemini sağlamaktadır. Mahkemenin mülkiyet hakkı ile bağlantılı olarak ayrımcılık yasağının

⁷⁰ Bécharde-Torres, s. 87-88

ihlal edildiğine ilişkin bir iddiayı incelediği kararda, sosyal güvenlik sisteminin bir kusuru nedeniyle emekli ikramiyesi alamayan başvuru lehine bir ihlal kararı verilmiştir.⁷¹ Olaydaki sorun hizmet birleştirmesine ilişkindir. Kamudaki 25 yıllık hizmeti sonrası emekli edilen başvuru, birleştirilen hizmet süreleri üzerinden emekli olanlara “kamu görevinin kıdem tazminatına hak kazanma şartlarına uygun olarak sona ermesi” şartını sağlamadığı gerekçesiyle emekli ikramiyesinin bağlanmaması kararının iptali için dava açmış; idare mahkemesince açtığı dava reddedilince nihai olarak AYM’ye başvurmuştur. Yerel mahkeme ve temyiz organı başvuru emekli ikramiyesine hak kazanamamasında hukuka aykırılık bulmamıştır. Başvuru ile aynı sebeple görevi sona eren ancak hizmet birleştirmesi yapmadan emekli olanlar için ise böyle bir emekli ikramiyesine hak kazanma koşulunun öngörülmediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla AYM meseleyi “ayrımcılık yasağı” (m. 10) sorunu olarak ele almayı tercih etmiş, bunu da mülkiyet hakkı ile ilişkilendirmiştir.

AYM’nin bu karardaki tutumu kararı gerekçelendirirken kafasının karışık olduğunu göstermektedir. Bunun sebebi başvurunun konusunun sosyal haklarla doğrudan ilgili olmasıdır. Emekli ikramiyesi bir sosyal güvenlik hakkı (m. 60) sorunudur. Mahkeme olayda benzer durumda farklı muamele yapıldığını tespit ettikten sonra bu farklı muamele için nesnel ve makul bir sebebin var olup olmadığını sorgulamıştır. İşte tam burada Mahkeme önce sosyal haklar kokan bir dil kullanmaya başlamış, ancak bir anda bu dili unutup bambaşka bir sonuca ulaşmıştır. AYM ilke defa bir bireysel başvuruda şunları belirtmiştir:

“69. Sosyal hukuk devleti, toplum ve çalışma yaşamında adalete ve eşitliğe dayalı bir hukuk düzeni kurmak durumundadır. Anayasa’nın 2. ve 60. maddeleri uyarınca, devlet tarafından sosyal güvenliğin ve sosyal adaletin sağlanmasına elverişli ortamın yaratılması ve bu anlamda sosyal güvenlik alanında getirilecek bir haktan aynı sosyal güvenlik kurumu içinde yer alan ve temelde birbirine yakın konumda bulunan tüm iştirakçilerin *adalet* ve *hakkaniyet* ölçüleri içinde yararlanmalarını öngören düzenlemelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Aynı durumda bulunan kişilerin kanunun öngördüğü haklardan aynı esaslara göre yararlandırılmaları Anayasa’nın 10. maddesinde ifade edilen eşitlik ilkesinin de bir gereğidir.

70. Devletin desteğine bağlı olan sosyal hakların en önemlisi sosyal güvenlik hakkıdır. Emekli ikramiyesi; emeklilik, yaşlılık ya da malullük aylığı almaya hak kazanan kamu çalışanlarına çalışma hayatında istikrar ve devamlılığı sağlamak amacıyla ve sosyal devlet ilkesi gereğince yapılan bir ödeme türü olup Anayasa’nın 60. maddesinde öngörülen sosyal güvenlik hakkı kapsamındadır. Kanun koyucunun emekli ikramiyesinin miktarını ve ödenme koşullarını belirleme konusunda

⁷¹ Fikret Aslan [GK], B. No: 2019/41241, 25/2/2025.

anayasal ilkelere aykırı olmamak, hakkaniyet ve kamu yararı ölçütlerini gözetmek koşuluyla düzenleme yapma yetkisi bulunmaktadır. Ancak kanun koyucu, Anayasa'nın 60. maddesi uyarınca sosyal güvenliği sağlama görevini yerine getirirken, anılan yetkiye dayanarak emekli ikramiyesiyle ilgili keyfî ya da bu haktan yararlananlar arasında eşitsizliğe neden olacak düzenlemeler yapamaz.”

Mahkemenin bu paragraflardaki tespitleri daha önce emekli ikramiyesinde 30 yıl sorununu incelediği norm denetimi kararından alıntıdır.⁷² Ancak daha önemlisi bu iki paragrafta kullanılan dil şu açıdan kayda değerdir: Mahkemenin şu an itibarıyla (Ekim 2025) 15 binin üzerindeki bireysel başvuru içtihadı içinde “sosyal haklar” ifadesi ile arama yapıldığında bulunan karar sayısı sadece 94’tür. Ancak bunların hepsinde kullanılan ifade gerçekten devletin pozitif edimini gerektiren temel haklar bağlamında değil, genel bir tabir olarak yer almaktadır. Dolayısıyla *Fikret Aslan* kararındaki bu dil AYM’nin bireysel başvuruda sosyal hakları bunların var oluş sebebi bağlamında kullanan ilk örnektir.

Bu husus Mahkemeyi *mülkiyet hakkına* odaklanma alışkanlığından kurtaramamıştır. Ancak daha dramatik olan bir anda sosyal haklardan ayrımcılık yasağına geçiş yapan Mahkemenin olaydaki uygulamanın nesnel ve haklı bir sebebinin olduğunu ancak bunun orantılı olmadığına karar vermesidir. Oysa AYM’nin nesnel bir makul sebebin varlığına yönelik tespiti ile bunun orantılı olmadığı tespiti arasında gerekçelendirme bakımından bir fark olmadığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla AYM’nin bireysel başvuruda bir sosyal hak sorununu (emekli ikramiyesi) incelerken bu defa da *orantılılık* ilkesine odaklanma alışkanlığını sürdürdüğü görülmektedir. Başka bir ifadeyle AYM’nin sosyal hakları bireysel başvuruda açıkça koruma girişimi mülkiyet hakkı ve ölçülülüğün dayanılmaz cazibesine yenik düşmüştür.

AYM kararın *giderim* ile ilgili kısmında uygun giderimi belirleyebilmesi için ihlalin kaynağını tespit etmesi gerektiğini vurgulamış, olaydaki ihlalin doğrudan kanundan kaynaklandığını belirterek bunun TBMM’ne bildirilmesi ve ilgili yerel mahkemenin kanun aleyhine kendisine itiraz başvurusu yapması umuduyla yeniden yargılama yapılmasına hükmetmiştir. Mahkeme yeniden yargılama yapacak mahkemenin (idare mahkemesi), ihlalin kaynağı olarak gördüğü kanuna karşı somut norm denetimi (itiraz) yolunu kullanmasını tavsiye etmiştir.

Bu giderim yöntemi görünüşte yapıcıdır. Mahkemenin elinden geleni yaptığı izlenimini vermektedir. Ancak biraz daha üzerinde düşünüldüğünde aslında AYM’nin ciddi bir risk aldığı gözlemlenmektedir. Çünkü sorun “yeniden yargılama” yapacak mahkemenin nasıl

⁷² E.2013/111, K.2014/195, 25/12/2014. Bu kararın eleştirisi için bkz. *Yolcu*, Anayasa Yargısında, s. 352-357.

davranacağıdır. Yerel mahkeme şöyle bir argümanla ilerleyebilir: “madem ki ihlalin kaynağı doğrudan kanun, yasa koyucu kanunu değiştirene kadar yapmam gereken bir şey yok. Zira AYM açıkça bana itiraz başvurusu yapmam gerektiğini emretmemiştir. Bahsi geçen husus sadece tavsiyelerden ibarettir. Öyleyse benim eski kararımda ısrar etmemde hukuka aykırılık yoktur. Çünkü mevzu hukuku görmezden gelmek benim yargılama fonksiyonumu kullanmaktan imtina etmem anlamına gelir. Öyleyse elimde TBMM’nin AYM’nin çağrısına uymasını beklemekten başka yapacak bir şey yok.”

Bu senaryo Mahkemenin “kaş yapayım derken göz çıkarmak” gibi bir sonuçla karşı karşıya kalmasına yol açabilir. Ancak bu böyle olmak zorunda değil. Çünkü Mahkeme giderim açısından konuya daha hassas yaklaşıyor elinin ne kadar zengin olduğunu fark edebilirdi. Çünkü kendi kanunu (6216 sayılı Kanun) Mahkemeye “ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yapılması gerekenlere hükmedilir.” (m. 50) diyerek aslında bireysel giderim için yenilikçi çözümler üretebilmesinin önünü açmaktadır. Bu davada AYM yeniden yargılamanın yeterli giderim olduğunu belirtmiş ve tazminat talebini reddetmiştir. Oysa yukarıda bahsi geçen senaryonun gerçeğe dönüşmesi halinde verilen hüküm ve tercih edilen giderim birey için tamamen etkisiz hale dönüşecektir. TBMM’nin harekete geçip kanunu değiştireceğinin garantisi olmadığı gibi, yeniden yargılamanın da bir çare olduğu şüphelidir. Öyleyse Mahkeme bu bireysel başvuru için etkili bir bireysel giderim tercih edemez miydi?

Kanunla AYM’ye verilen giderim yetkisi sınırlı değil aksine yapılması gerekenleri içeren genel bir yetkidir. Dolayısıyla bu başvuruda Mahkeme örneğin kayda değer bir tazminata hükmedebilirdi. Çünkü kanunun anayasaya uygunluğunu denetlemek istiyor ama bunu yapamıyor. O halde ihlalin kaynağının geleceğini belirsiz bir çağrıya bırakmak yerine tazminatı bu kaynağın yol açtığı sorunun bir göstergesi olarak birey için kullanmayı engelleyen nedir? Diğer bir ifadeyle AYM bireysel giderimi önceleyerek hareket ederse sosyal hakları koruyabilir. Ardından ihlalin kaynağı olan kanunun değiştirilip değiştirilmeyeceği konusunda yasama organı ile bir iletişim ağı kurabilir. Ayrıca yeniden yargılama yapacak mahkemeye kararını takip eden ilave kararlar göndererek yeni yargılamanın akıbetini sorabilir. Bu süreci de kamu oyu ile düzenli olarak paylaşabilir. Mahkeme, yapısal sorunların çözümünü devletin kararına bırakırken, bir yandan idarenin ihlalin kaynağını oluşturan sorunun çözümü konusunda uygulayacağı planlar ve ilerlemesi kendisine hakkında rapor sunmasını isteyerek, bir yandan da bunlara ilişkin yorum ve itirazları da alarak paydaş katılımına da olanak tanıyabilir. Böylece mahkeme başvuru sahiplerinin AYM kararının gereğinin yerine getirilip getirilmediğini izlemesini, devlet organları ile müzakere edebilmesini ve gerektiğinde

anlaşmazlıkları yeniden kendi dikkatine sunmasını sağlayabilir.⁷³ Böylece devletin ilgili organları üzerinde medeni bir baskı ile ihlalin tekrarlamamasını sağlayabilir. Ancak bunun için AYM'nin bu konuda istekli ve giderim gücünün farkında olması gerekir.

Öte yandan AYM bireysel giderimin değerine odaklanırsa 6216 sayılı kanunun kendisine verdiği “tedbir” kararlarını da sosyal hakları korumak için kullanabilir. Çünkü Mahkeme, esas inceleme aşamasında, başvurucunun temel haklarının korunması için zorunlu gördüğü tedbirlere resen veya başvurucunun talebi üzerine karar verebilir (m. 49). Tedbir kararlarının kullanılmasında yarar olduğu kararın verilme süresinden de anlaşılmaktadır. *Fikret Aslan* başvurunun yapıldığı tarih ile esasa dair kararın verildiği tarih arasında altı yıl var. AYM bu başvuruda ihlal kararını vermek için altı yıl beklemek yerine tedbir yetkisini kullansaydı, bu başvurucunun lehine daha etkili bir sonuca yol açabilirdi. Bir hakkın ihlal edildiğini tespit etmek AYM'nin altı yılını alıyorsa, esas giderimi sağlaması beklenen yasama organının bundan daha kısa bir sürede hareket etmesini neden bekleyelim? Yasama organı da ihlalin kaynağı olduğuna hükmedilen kanunu değiştirmek için altı yıl daha beklerse? Başvurucunun hakkı on iki yıl boyunca ihlal edilmeye devam edecek. Bireysel başvurunun muradının bu senaryoların hiçbirinin olmadığı Mahkemenin tabiri ile *izahtan varestedir*.

Son olarak AYM'nin yine kısa süre önce verdiği iki karar daha sosyal hakların bireysel başvuru serüveninde Mahkemenin ne denli kafasının karışık olduğunu ortaya koymaktadır. Bir başvuruda AYM otizmli bireyin yeterli eğitim görmemesinden doğan zararın tazmin edilmemesine ilişkin bir şikâyeti incelemiştir.⁷⁴ Başvurucunun lise çağındaki çocuğunun bu durumdaki kişilere özgülenmiş okula kaydı yapılmasına rağmen daha sonra idare çocuğu başka bir rehabilitasyon merkezine aktarmıştır. Çocuğun bu dönemde alması gereken eğitimden mahrum kaldığını belirten velisi uğradığı manevi zarar için açtığı davalar sonuçsuz kalmış, AYM bu şikâyeti eğitim hakkı kapsamında incelemiş ve bir yıl boyunca eğitimini kendi iradesi dışında başka bir kurumda zorunda kalan çocuğun neden başka bir kuruma gönderildiğine dair yerel mahkemenin bir sorgulama yapmadığını ve bunun çocuk üzerindeki etkisini irdelemediğini belirterek “ilgili ve yeterli gerekçe” sunmayan yerel mahkeme kararının eğitim hakkını ihlal ettiğine hükmetmiştir. Kararda azınlıkta kalan iki üye çocuğun neden başka bir yere aktarıldığına dair bir gerekçenin bulunmadığını ikrar etmekle birlikte bunun idari yargıda iptal davasının konusu olması gerektiği gerekçesiyle başvurunun kabul edilemez olduğuna

⁷³ *Roach, Kent: Remedies for Human Rights Violations: A Two-Track Approach to Supra-National and National Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, s. 389*

⁷⁴ *Ersan Özgümüş* [2. B.], B. No: 2021/54675, 2/10/2024.

karar verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca otizmli bireylere sağlanacak eğitimin devletin pozitif yükümlülüklerinden olduğunu ve fakat bunun ancak “imkanlar elverdiği ölçüde” yerine getirilme gibi bir doğal sınırının olduğunu vurgulamışlardır.⁷⁵

Başka bir başvuruda ise cezaevinde temiz içme suyuna erişemediğinden şikâyet eden başvuru, kendisine çeşme suyu yerine arıtma suyu verilmesini talep etmiş ancak bu talebi reddedilmiştir. Başvuru, temiz içme suyu talebinin İnfaz Kurumunca karşılanmasının kanuni zorunluluk olduğunu, aynı Ceza İnfaz Kurumunda bulunan kamu görevlilerine temiz içme suyunun arıtma cihazları suretiyle sağlanmasına rağmen mahpusların bu imkândan mahrum bırakıldığını, Kurum kantininden temiz içme suyunun temin edilmesine yönelik zorlamanın kanuna aykırı olduğunu, mahpusların günlük iâşe bedelinin düşük olmasının gerekçe gösterildiğini, bu sorunun çözümünün devletin mesuliyetinde olduğunu, yargısal mercilerin talepleri hakkında ilgili ve yeterli inceleme yapmadığını iddia etmiştir. Olayda başvuru talebine ilişkin olarak İnfaz Kurumu mahpuslara yönelik verilen iâşe kapsamında değerlendirme yapmıştır. AYM, İnfaz Hâkimliğinin başvuru arıtma suyunun kendisine verilmesine yönelik talebi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı; itiraz üzerine de bu talep hakkında herhangi bir inceleme ve değerlendirmede bulunulmadığını tespit etmiştir. Yargısal mercilerin bir bütün olarak yargılamanın ilk anından itibaren başvuru iddialarına ilişkin esaslı bir incelemeyi özenli şekilde yapmayıp ilgili ve yeterli gerekçe ortaya koymadığı gerekçesiyle AYM *gerekçeli karar hakkının* ihlal edildiğine karar vermiştir.⁷⁶

Hem otizmli çocuğun eğitimden yoksun kalması hem de mahpusun temiz suya erişememesi sosyal hak sorunu değil midir? Elbette öyledir. Birincisi anayasanın sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler ile ilgili hükmü (m. 61) ve eğitim hakkı (m. 42), ikincisi ise sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının (m. 56) konusudur.⁷⁷ AYM en azından bu başvuruların konusunun sosyal haklara ilişkin olduğunu ikrar edebilirdi. Bunun için spesifik hakları tartışmak yerine sadece m. 5 ile ilgili bir değerlendirme yapsa bu da sosyal hakları koruyucu bir rol sağlayabilirdi. Ancak AYM sosyal hakların adını geçirmek bir yana, 5’inci maddeyi de unutarak, böylesi bir imadan bile uzak durmayı tercih etmiştir.

⁷⁵ Ersan Özgümüş, Karşı Oy, § 7.

⁷⁶ Erkan Demir [1. B.], B. No: 2021/55966, 19/11/2024.

⁷⁷ Su hakkı, temiz suya erişim veya temiz suya ayrımcılık yapılmadan erişimi de içerir. Geniş anlamda su hakkı, genellikle en azından ayrımcılık yapılmadan yeterli, uygun fiyatlı ve erişilebilir temiz su arzını ifade eder. Bu bağlamda "su hakkı" sağlıklı bir çevre hakkının bir bileşenidir. Kalen, Sam: “Right to Water”, Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law [MPECCoL] May 2023, § 2, <https://oxcon.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e182>

Her iki olayda da AYM mahkemelerin *ilgili ve yeterli gerekçe sunmadığı* gerekçesiyle ihlal kararı verirken, birinci başvuruda eğitim hakkının, ikincisinde ise adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme her iki başvuruda da sadece “yeniden yargılama” giderimine hükmetmiştir. Oysa bu tercihin etkililiği şüphelidir. Çünkü yeterli eğitim hakkından mahrum bırakılan bireyin bireysel başvuru öncesi açtığı dava manevi tazminata ilişkindir. Ancak AYM eğitim hakkının esasının nasıl veya neden ihlal edildiğine dair hiçbir tespitle bulunmamıştır. Dolayısıyla yeniden yargılama yapacak mahkeme bu defa yeterli gerekçe sunarak yeniden ret kararı verirse, hak ihlalinin giderimi nasıl sağlanacak? Mahkemenin devletin pozitif yükümlülüklerini hatırlatmak yerine usuli güvenceleri incelemesi, başvuru için gerçek bir giderim sağlayamamak gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirmektedir. Ayrıca her iki başvuruda da Mahkeme tam üç yıl sonra karar verebilmiştir. Bunun nedenini sadece Mahkeme bildiği için, bize düşen bireysel başvuru kurumunun hak ihalelerinin giderim konusunda acelesinin olmadığını düşünmek oluyor.

Sonuç

Mahkemelerin sosyal hakları gerçekleştirmesi için mucizelere gerek yok. Anayasaya düzgün ve dürüst anlam veren bir anlayış yeterli olacaktır. Anayasal sosyal hakların Amerikan hukukuna yabancı olduğu kanısını eleştiren bir çalışmanın başlığında mükemmel şekilde dikkat çekildiği gibi⁷⁸, Türkiye’de sosyal hakların gereğinin yargısal denetim yoluyla yerine getirilmemesi de yanlış yere bakılmasından kaynaklanmaktadır. Aslına bakılırsa 1982 Anayasası, devletin sosyal haklarla ilgili ödevinin yerine getirilmesi için yeterli normatif içeriğe sahiptir. Ancak bunun için öncelikle anayasal hakların bir kısmını parlatırken diğer bir kısmını görmezden gelme gibi bir kötü alışkanlığımızı bırakmak gereklidir.

Sosyal haklar hayırseverlik konusu değil, temel insan haklarıdır. Sosyal haklar, insanların onurlu bir yaşam sürmelerini sağlayan vazgeçilmez güvencelerdir. Sosyal hakların gerçekleşmesi elbette bir “kaynak” sorunudur. Ancak bu, sosyal hakların varlığının kaynaklara bağlı olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Kaynak hakkın “varlık sebebi” değil, kullanılma aracıdır. Yani sosyal haklar bir kez anayasal güvence altına alındıktan sonra onların varlık sorunu değil, gerçekleştirilmesi sorunu devreye girer. Bunu anayasanın planlama vurgusu ile birlikte okumak gerekir. Çünkü Anayasaya göre (m. 166) ülke kaynaklarının verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir. Öyleyse

⁷⁸ Zackin, Emily: Looking for Rights in All the Wrong Places: Why State Constitutions Contain America’s Positive Rights, Princeton University Press, 2013.

sosyal haklar bakımından sorun kaynakların planlanması ve verimli kullanılması sorunudur. Yoksa sosyal hakların varlık sorunu değil.⁷⁹ Dolayısıyla Türkiye’de dün olduğu gibi bugün de, “sosyal harcamaların maliyetini ekonominin karşılayabilmesi sorunu değil karşılamayı isteme meselesi” söz konusudur.⁸⁰

Sosyal haklar varlıklarını yargıçlara unutturmamak için direnmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de yargı organı, anayasanın ekonomik zorluklarla mücadelede bireyi destekleme direktifine (m. 5) normatif bir sonuç bağlamakla yükümlüdür ve bu esasen anayasanın bağlayıcılığının (m. 11) bir gereğidir. Öyleyse AYM sosyal hakları istediği gibi gündeminden çıkarma esnekliğine sahip değildir. Bu yükümlülük esnetilemeyecek ölçüde bir öz içerir. Bu öz ise yeni keşfedilmiş bir şey değildir. Esin Örüçü’nün bundan elli yıl önce harika bir ifadeyle vurguladığı gibi devletin bireye vereceği sosyal destek “yalnızca aklıselim yoludur, kabul edilebilir yaşam standardı sağlama girişimidir.”⁸¹ Dolayısıyla günümüzde insan haklarının “sosyal” boyutunun Türkiye’de AYM nezdinde hala “görünmez” olduğu söylenebilir. Öyleyse yapılması gereken şu ya da bu biçimde zora düşen yurttaşın hakkını teslim etmeye vurgu yapan bir sosyal haklar vizyonu geliştirmektir. Türkiye’de bireyin içine düştüğü güçlüğü yargısal denetim yoluyla bertaraf edilmesindeki temel eksik böyle bir vizyondur.

⁷⁹ Öte yandan kaynağı temel alarak bireyin gerçek refahını ölçmek de her zaman doğru sonuç vermeyebilir. Bireye sunulan kaynağın varlığı bizatihi bir hakkın gerçeğe dönüştüğü anlamına gelmez. Kaynak ile bireyin neler yapabildiğini de dikkate almak gerekir. Çağdaş sosyal haklar, bu haklar dolayısıyla bireylerin gerçekten neler yapabildiklerini, nasıl bir yaşam sürdüklerini ölçmeyi gerektirir. Öyleyse sosyal hakların gerçekleşmesi için verilen kaynağın gerçekten bir yapabilirliğe dönüşüp dönüşmediğinin takibi de gereklidir.

⁸⁰ Örüçü, Esin: “Sosyal Siyasetin Maliyeti”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 7, 1971, s. 113-123, s. 122.

⁸¹ Örüçü, Esin: *Sosyal Refah Devletinde Bir Sosyal Kamu Hizmeti Konut*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1971, s. 16-17.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Faheem et al: “Why inequality could spread COVID-19”, The Lancet Public Health, Vol 5, No 5 (April 2020).
- Akad, Mehmet: “1982 Anayasasının 5. Maddesi Üzerine Bir Karşılaştırma ve İnceleme Denemesi”, Adalet Dergisi, Cilt 2, 1990, s. 51-63
- Algan, Bülent: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, Ankara: Seçkin, 2007
- AYM, E.2013/111, K.2014/195, 25/12/2014.
- AYM, E.2020/13, K.2020/68, 12/11/2020.
- AYM, Erkan Demir [1. B.], B. No: 2021/55966, 19/11/2024.
- AYM, Ersan Özgümüş [2. B.], B. No: 2021/54675, 2/10/2024.
- AYM, Fikret Aslan [GK], B. No: 2019/41241, 25/2/2025.
- Bécharde-Torres, Edward: “Giving Individual Remedies in Social Rights Litigation Their Due”, Comparative Constitutional Studies, Vol. 2 No. 1, 2024, pp. 80–104
- Botero, Sandra/Brinks, Daniel M.: “The Politics of Judicial Impact in Social and Economic Rights Cases”, Malcolm Langford and Katharine G. Young (eds), The Oxford Handbook of Economic and Social Rights (online edn, Oxford Academic, 2022, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197550021.013.15> (accessed 11 Oct. 2025).
- Bulut, Nihat: “Sosyal Hakların Anayasa Mahkemesi Tarafından Bireysel Başvuru Yoluyla Korunabilme İmkânı: İnsan Haklarının Bütünlüğü İlkesi Çerçevesinde Bir İnceleme”, Anayasa Yargısı, C: 41, S: 2, 2024,, ss. 1–51;
- Chilton, Adam/Versteeg, Mila: How Constitutional Rights Matter, Oxford University Press, 2020.
- Dixon, Rosalind & Chowdhury, Rishad: “A Case for Qualified Hope? The Supreme Court of India and the Midday Meal Decision”, Rosenberg GN, Krishnaswamy S, Bail S (ed.), A Qualified Hope: The Indian Supreme Court and Progressive Social Change, Cambridge University Press, 2019, s. 243-244.
- Doğan, Bayram: “Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı”, Selçuk Üniversitesi HFD, C. 31, S. 3, 2023, s. 1321-1356
- Goldberg v. Kelly*, 397 U.S. 254 (1970)

<https://bianet.org/haber/danistay-cocuk-acligi-zarar-dogurmaz-dedi-297513>

<https://bianet.org/haber/meb-den-bianet-e-ucretsiz-yemek-aciklamasi-sistemde-degisiklige-gidildi-283932>

<https://bianet.org/haber/mebe-acilan-cocuklara-ucretsiz-yemek-verilsin-davasi-goruldu-292203>

<https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2023-53560>

<https://ekmekvegul.net/gundem/meb-kaynak-kisitli-danistay-cocuk-acligi-zarar-dogurmaz-dedi>

<https://meb.gov.tr/ogrencilere-ucretsiz-yemek-verilmesi-ile-ilgili-hazirlik-toplantisi-yapildi/haber/28874/tr>

<https://rayp.adalet.gov.tr/resimler/1/dosya/insan-haklari-ep02-03-202115-14.pdf>

<https://t24.com.tr/haber/danistay-dan-tartismali-karar-cocuk-acligi-giderilmesi-guc-zarar-dogurmuyor,1174215>

https://tegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_01/31105822_Resmi_YazY.pdf

<https://tegm.meb.gov.tr/www/okul-oncesinde-haftada-5-gun-ucretsiz-yemek-uygulamasi-6-subatta-basliyor/icerik/834>

<https://ticaret.gov.tr/haberler/esnafa-hibe-desteginde-basvuru-suresi-uzatildi>

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/baskan/konusmalar/kadir-ozkaya/bireysel-basvurunun-13-yildonumu-sempozyumunda-yaptigi-konusma/>

<https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-57152955>

<https://www.dw.com/tr/meb-%C3%BCretsiz-okul-yeme%C4%9Fini-ask%C4%B1ya-ald%C4%B1/a-66792824>

<https://www.ekmekvegul.net/gundem/1-ogun-ucretsiz-saglikli-yemek-davasinda-mahkeme-meb-cocuklari-ac-birakabilir-dedi>

<https://www.idea.int/gsod-indices/welcome#/indices/countries-regions-profile?rsc=%5B640%5D&covid19=1>

<https://www.kahip.org/wp-content/uploads/2018/03/SOSYAL-KORUMA-INFOGRAFIK.pdf>

<https://www.meb.gov.tr/bakan-yusuf-tekin-cnn-turk-canli-yayininda-sorulari-yanitladi/haber/34851/tr>

<https://www.oecd.org/social/expenditure.htm>

<https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/KanunTeklifi/8555889e-2f98-4bbd-bc5c-01931f534a72>

International Labour Office: World Social Protection Report 2020–22: Social Protection at the Crossroads – in Pursuit of a Better Future, Geneva: ILO, 2021, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_817572.pdf

Kalen, Sam: “Right to Water”, Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law [MPECCoL] May 2023, <https://oxcon.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e182>

Karan, Ulaş: “Sosyal Hakların Güçlendirilmesi Açısından Bir İmkân: Bütüncül Yaklaşım”, Amme İdaresi Dergisi, C. 40, S. 3, 2007, s. 31-62.

Kethüda, Enes: “Sosyal Güvenlik Hakkının Bireysel Başvuru Yoluna Konu Edilebilirliği”, TBB Dergisi, Sayı 173, 2024, s. 95-155

Kethüda, Enes: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuruda Sosyal Haklar, Adalet, 2024.

Langford, Malcolm & Young, Katharine G. (ed.): The Oxford Handbook of Economic and Social Rights, Oxford University Press, 2022, <https://academic.oup.com/edited-volume/44323>.

Mukherjee, Gaurav: “Guest Editor’s Introduction: Social Rights and Covid-19”, IACL-IADC Blog (12 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/12/guest-editors-introduction-iacls-research-group-on-social-rights> (erişim: Şubat 2022).

O’Cinneide, Colm: “The Marginalization of Socio-Economic Rights”, IACL-AIDC Blog (21 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/21/the-maginalization-of-socio-economic-rights-i> (erişim: Şubat 2022).

O’Cinneide, Colm: “The Political and Legal Activation of Socio-Economic Rights” IACL-AIDC Blog (26 May 2020) <https://blog-iacl-aidc.org/social-rights/2020/5/26/the-political-and-legal-activation-of-socio-economic-rights-ii> (erişim: Şubat 2022).

- Öktem, Kerem Gabriel: “Turkey’s Social Assistance Regime in Comparative Perspective: History, Administrative Structure, Programmes and Institutional Characteristics”, How “social” is Turkey? Working Paper No. 1, s. 63, https://www.blickwechsel-tuerkei.de/download/Forschungsergebnisse/How_Social_is_Turkey/Working-Paper-I.pdf (erişim: Mart 2022).
- Örücü, Esin: “Sosyal Siyasetin Maliyeti”, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 7, 1971, s. 113-123.
- Örücü, Esin: Sosyal Refah Devletinde Bir Sosyal Kamu Hizmeti Konut, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1971.
- Öztaban, Pınar: “2577 Sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 10. Maddesi Kapsamında Sosyal Hakların Dava Edilebilirliği”, Sakarya Üniversitesi HFD 13/2, 2025, s. 493-513.
- PUCL v. Union of India & Ors. W.P. (C) 196/2001
- Rebell, Michael A: “The Right to Education in the American State Courts.” The Future of Economic and Social Rights, Katharine G. Young (ed.), Cambridge University Press, 2019, s. 137–157.
- Roach, Kent: “Remedies and Accountability for Economic and Social Rights”, Malcolm Langford & Katharine G. Young (eds), The Oxford Handbook of Economic and Social Rights (online edn, Oxford Academic, 18 Aug. 2022), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197550021.013.9>, accessed 6 Oct. 2025.
- Roach, Kent: Remedies for Human Rights Violations: A Two-Track Approach to Supra-National and National Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- San Antonio Independent School District v. Rodriguez, 411 U.S. 1 (1973)
- Şirin, Tolga/Armutçuoğlu, Can Yalçın (Haz.): Sosyal Haklar, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2023.
- Şirin, Tolga: Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Usul Hukuku, Ankara, Avrupa Konseyi, 2018.
- Şiriner Önver, Makbule/Kanbak, Ayşegül/Pınarcıoğlu, Nihal Şirin: “Sosyal Hak mı? Sosyal Yardım Mı?”, Kıvılcım Akkoyunlu Ertan, Filiz Kartal ve Yeliz Şanlı Atay (ed.), Sosyal Adalet İçin İnsan Hakları: Sosyal Haklar, Ankara: TODAİE, 2014, s. 169-191.
- Tanör, Bülent: Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, İstanbul: May Yayınları, 1978.
- TBMM Tutanak Dergisi, 17’inci Birleşim, 12 Kasım 2024 Salı.

Tunaya, Tarık Zafer: Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1969.

TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri 2000-2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2000-2022-53834> (erişim: Ekim 20225)

TÜİK, Sosyal Koruma İstatistikleri 2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sosyal-Koruma-Istatistikleri-2023-53560> (erişim: Ekim 20225)

Türkölmez, İlknur Rabia: Yargısal Tutum Perspektifinden Türk Anayasa Mahkemesinde Karar Verme: Sosyal ve Ekonomik Haklar Üzerinden Bir İnceleme, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2023.

Türkölmez, İlknur Rabia: Yargısal Tutum: Anayasa Mahkemesi'nin Sosyal ve Ekonomik Hak Kararları Üzerinden Bir İnceleme, İstanbul: On İki Levha, 2025.

Versteeg, Mila/Tom Ginsburg, Tom/Landau, David: Comparative Constitutional Law and Politics: Analysis, Cases, & Materials, New York: Oxford University Press 2025; online edn, Oxford Academic, 18 Sept. 2025), <https://doi.org/10.1093/oso/9780197760482.003.0012> (accessed 5 Oct. 2025).

Yazıcıoğlu, İsmail: “Sağlık Hizmetlerinin Finansmanında Devletin Mali Yükümlülüğünün Anayasal Çerçevesi”, Selçuk Üniversitesi HFD, C. 32, S. 3, 2024, s. 1571-1609

Yolcu, Serkan: “Bir Cumhuriyet Unsuru Olarak Sosyal Devlet: Sosyal Hakların Erozyonu Ekseninde Bir İnceleme”, Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk & Fatmagül Yazıcı (ed.), Cumhuriyetin 100. Yılında Anayasa Hukuku Tartışmaları, İstanbul: On İki Levha, 2024, s. 395-427

Yolcu, Serkan: Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması, Ankara: Seçkin, 2018.

Zackin, Emily: Looking for Rights in All the Wrong Places: Why State Constitutions Contain America's Positive Rights, Princeton University Press, 2013.